

MARUSZICS ERIK*

A Volksbund szervezési törekvései Kárpátalján (1938–1944)

Organizational Efforts of the Volksbund in Transcarpathia (1938–1944)

ABSTRACT: The People’s Association of Germans in Hungary (Volksbund) was founded in November 1938 as the organization representing the interests of the German minority in Hungary. Little is known about the operation of the Volksbund in Transcarpathia. In academic works dealing with the history of the region between 1938 and 1944, the Transcarpathian German minority and the Volksbund are just briefly mentioned most of the times. In the course of this study, we undertook to examine the organizational efforts and activities of the Volksbund in the territories which returned in 1938 and 1939 with the help of the State Archives of the Transcarpathian Region and other available sources.

KEYWORDS: Transcarpathia, revision, Volksbund, German minority.

A magyarországi német kisebbség 20. századi történetével kapcsolatban már számos munka foglalkozott az utóbbi néhány évtizedben.¹ A kutatások fókuszába olyan témakörök kerültek, mint a Volksbund működése és tevékenysége, a Deutsche Jugend (Német Ifjúság) mozgalom², de több monográfia született már a Magyar Királyság területén végrehajtott Waffen-SS-toborzások történetéről is.³ Széles körű

* A szerző PhD-hallgató, Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola. E-mail cím: maruszics@gmail.hu. A tanulmány elkészültét a Collegium Talentum programja támogatta.

¹ Seewann, Gerhard: *A magyarországi németek története 1–2*. Budapest: Argumentum Kiadó, 2015; Bellér Béla: *A magyarországi németek rövid története*. Budapest: Magvető, 1981; Tóth Ágnes: *Németek Magyarországon 1950–1970*. Budapest: Argumentum Kiadó, 2020.

² Tilkovszky Loránt: *Ez volt a Volksbund: A német népcsoport-politika és Magyarország: 1938–1945*. Budapest: Kossuth Kiadó, 1978; Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944*. Budapest: Lucidus, 2005; Vitári Zsolt: *A Hitlerjugend és Délkelet-Európa*. Budapest: Gondolat, 2012; Vitári Zsolt: *Volksbund és ifjúság – Dokumentumok a magyarországi német ifjúság történetéből (1925–1944)*. Budapest: Kronosz Kiadó, 2015.

³ Tilkovszky Loránt: *SS-toborzás Magyarországon*. Budapest: Kossuth Kiadó, 1974; Kovács Zoltán András–Számvéber Norbert: *A Waffen-SS Magyarországon*. Budapest: Paktum, 2001.

ismeretekkel rendelkezünk a német kisebbséget ért retorziókról a II. világháborút követően.⁴ Kárpátalja viszonylatában is ezt dolgozták fel leginkább az elmúlt évek folyamán.⁵ Jóval kevesebbet tudunk viszont a kárpátaljai németiség helyzetéről az első bécsi döntést követően. A régió történetét feldolgozó munkákban ugyanis sokáig csak említés szintjén vagy egy–egy bekezdés erejéig foglalkoztak a kárpátaljai német kisebbséggel. Angela Gröber közelmúltban megjelent német nyelvű monográfiája ezért is hiánypótló, hiszen korábban senki sem foglalkozott átfogóbban a kárpátaljai németiség 1920–1944 közötti történetével.⁶ A téma szempontjából azonban vannak még releváns és többségében feldolgozatlan források, amelyek felhasználásával betekintést kaphatunk a Volksbund kárpátaljai működésébe és szervezési törekvéseibe.

A kutatás során a Kárpátaljai Területi Állami Levéltár⁷ beregszászi fiókjában őrzött iratanyagokat tekintettük át. Többek között Ung⁸ és Ugocsa⁹ vármegyék főispánjainak anyagai, a Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség¹⁰, Munkács¹¹ és Ungvár megyei város polgármesterének iratai kerültek felhasználásra.¹² E fondok tartalmazzák például az Ungváron és Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség területén működő Volksbund csoportok iratanyagának egy részét, vagy az első Waffem–SS–toborzás alkalmával készült csendőrkerületi jelentéseket. A tanulmányban érintett kérdések árnyalásához nagymértékben hozzájárulhatott volna, ha a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött releváns anyagokat is lett volna lehetőségünk megvizsgálni, erre azonban az orosz–ukrán konfliktus következtében nem volt módunk. A későbbiekben ezért is tartjuk majd fontosnak

⁴ Tóth Ágnes: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete*. Budapest: Gondolat, 2008; Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 1993; Márkus Beáta: „Csak egy csepp német vér” – *A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945*. Budapest: Kronosz Kiadó, 2020.

⁵ Molnár D. Erzsébet: *A kárpátaljai magyar és német polgári lakosság tömeges elhurcolása szovjet kényszermunkatáborokba*. In: Kiss Réka – Simon István (szerk.) *Gulag–Gupvi. A szovjet fogság Európában*. Budapest: Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2017; Dupka György: *A kárpátaljai magyarság, németiség elhallgatott tragédiája, 1944–46*. Budapest–Ungvár: Intermix Kiadó, 2020.

⁶ Gröber, Angela: *Von der Minderheit zur Volksgruppe: Die Deutschen in der Karpatenukraine 1920–1944*. Komárno, Šamorín: Forum Inst., 2021.

⁷ Az ukrainai levéltári rendezés alapegysége a fond, amely leíró egységekre, „opiszokra” bomlik, az opiszokon belül az iratok őrzési egységeiben (odinica zberihannya) kapnak helyet. Ez utóbbinak a magyar levéltári terminológiában az iratsomó fogalma feleltethető meg.

⁸ Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) 47. Fond.

⁹ Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) 259. Fond.

¹⁰ Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) 162. Fond.

¹¹ Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) 1553. Fond.

¹² Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) 94. Fond.

áttekinteni a K28¹³ és K149¹⁴ fondok iratanyagát, amelyek között megtalálhatók a kárpátaljai német kisebbségre vonatkozó főispáni, főszolgabírói és csendőrségi jelentések anyagai.

Történeti áttekintés

Az északkeleti vármegyék története a magyarság mellett szorosan összefonódott a helyi németiséggel is, akik egykor szerves részét képezték a lokális társadalomnak. Ma már viszont gyakorlatilag egy erősen asszimilálódott etnikumot alkotnak Kárpátalján. Ennek okát leginkább a különböző történelmi kataklizmákban és az impériumváltásokat követő asszimilációs, ki- és áttelepítési politikákban kell keresnünk.

A mai Kárpátalja területén már a tatárjárást megelőzően is éltek német telepések (Beregszászban, Batáron és Visken). A tatárjárást követően Nagyszőlőst, Feketeerdőt, Szászfalut és Királyházát is németek népesítették be. A 18. században újabb telepések érkeztek a térségbe. A Schönborn-család, amely megkapta az egykori Rákóczi-birtokokat, az iparban és bányászatban jártas németeket telepített be, többek között Felső- és Alsóschönborn (1750), Nagyleányfalva (1750), Kocsova (1748), Berezinka és Klucsárka (1750) falvakba. Pósházát (Montforczorg vagy Montforts-sorge) már a betelepített frankok alapították.¹⁵ Máramaros vármegyébe a 18. század 60-as és 80-as éveiben osztrák származású németek érkeztek, így Németmokrára, Királymezőre (Königsthal) és Dombóra, akik a kincstári fakitermelés megszervezésében vállaltak szerepet.¹⁶

Az I. világháborút követően a saint-germaini és trianoni békeszerződések értelmében Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegye egy része az újonnan létrejövő Csehszlovák Köztársaság kötelékébe került, ahol a történelmi vármegyéből szervezték meg Podkarpatszka Ruszt, amit a 30-as évektől egyre gyakrabban neveztek Kárpátaljának. A Csehszlovák Köztársaságban 3,2 millió német élt, amely az összlakosság 23,6%-át tette ki. Ez a szám magasabb volt, mint az államalkotó szlovák népesség aránya (14,7%).¹⁷ 1920-ban Szlovákiában 150 ezer, Kárpátalján

¹³ Miniszterelnökség, Nemzetiségi és Kisebbségi osztályának iratai.

¹⁴ A Magyar Belügyminisztérium, Rezervált iratok, 1938–1944.

¹⁵ S. Benedek András: Népek és nemzetiségek Kárpátalján: II. rész. *Iskolakultúra*, 1994/12. 32–38.

¹⁶ Braun László: *A dualizmus korának társadalmi és gazdasági viszonyai*. In: Brenzovics László – Csatáry György – Braun László – Szakál Imre – Szamorovszkyné Nagy Ibolya – Dobos Sándor – Orbán Melinda (szerk.): *Kárpátalja története. Örökség és kihívások*. Beregszász–Ungvár: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, RIK-U Kiadó, 2021. 332–334.

¹⁷ Palotás Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Budapest: Osiris Kiadó, 2003. 263.

13 ezer német élt, akiknek közös megnevezésük a Kárpátnémet¹⁸ volt.¹⁹ A népszámlálási adatok vizsgálata közben igencsak szerteágazó eredményeket kapunk. Ennek hátterében olyan tényezők állnak, mint az eltérő népszámlálási metodika, az I. és II. világháború demográfiai következménye vagy az 1944 őszi elhurcolások.

I. táblázat. A kárpátaljai németiség számának alakulása
a népszámlálások tükrében²⁰

Év	Az összlakossága száma	A németiség száma	A németiség számaránya
1910	598 863	63 561	10,5 %
1930	734 249	12 778	1,7 %
1941	853 949	13 222	1,5%
1959	920 173	3 504	0,4 %

Forrás: Molnár D. István: *Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig*. Budapest: MTA TK Kisebbségkutató Intézet, Kalligram, 2018. 87, 93, 100, 109;

Az 1910-es népszámlálás alatt gyakran előfordult, hogy a jiddis anyanyelvű zsidókat egyszerűen hozzászámolták a német etnikumhoz. Az 1930-as csehszlovák népszámlálás alkalmával az Osztrák–Magyar Monarchiában végzett népszámlálással ellentétben már nem a beszélt nyelvre, hanem a nemzetiségre kérdeztek rá, így ez kihatott a számarányok alakulására is. Munkács lett az egyetlen település, ahol a németiség aránya elérte az 5,2%-ot, a Munkácsi járás területén pedig 6,7% volt a részarányuk.²¹ Az 1941-es magyar népszámlálás ismételten a beszélt nyelvre kérdeztek rá, és az 1930-as népszámláláshoz képest némileg növekedett a számuk. Az 1944-es eseményeknek döntő szerepük volt abban, hogy miként is alakult a továbbiakban a kárpátaljai németiség sorsa. A Vörös Hadsereg Kárpátalja elfoglalását követően a magyarokhoz hasonlóan a német származású emberekkel szemben is a kollektív büntetést alkalmazták, ily módon „háromnapos munkára”, málenkij robotra, kitelepítésre kötelezték őket is, ahonnan több ezren már sohasem tértek haza.

¹⁸ A Kárpátnémet megnevezés R. F. Kaindl történeiszttől származik.

¹⁹ Hoensch, J. K. A szlovákiai és kárpátaljai németek élet és tudati viszonyai a két világháború közötti időszakban. *Kisebbségkutatás*, 1991–1992/4. 405.

²⁰ A táblázatban szereplő adatok a mai közigazgatási határokon belüli népességet veszi alapul. Ha viszont figyelembe vesszük Ugocsa és Máramaros vármegyék azon területeit, amelyeket a Román Királyságtól csatoltak vissza 1940-ben, akkor Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyék, illetve a Kárpátaljai Kormányzóság területének lakossága meghaladta az egy-milliót (1 111 630) 1941-ben. A németek nemzetiségük száma 14 343 fő volt. Erről lásd: Központi Statisztikai Hivatal: 1941. évi népszámlálás demográfiai adatok községenként. Országhatáron kívüli terület, 1990. 7.

²¹ Molnár D. István: *Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig*. Budapest: MTA TK Kisebbségkutató Intézet, Kalligram, 2018. 87–93

Az első bécsi döntés és Kárpátalja visszafoglalása

Az első bécsi döntés értelmében Kárpátalja 21,1%-a került Magyarországhoz, a magyarok által többségében lakott rész.²² A régió egy jelentős része ekkor még a Cseh–Szlovák Köztársaság²³ kötelékében maradt. A müncheni válságot követően Prága autonómiát adott Szlovákiának, és Kárpátaljának is. Nem sokkal később Bródy András miniszterelnökségével megalakult az első kárpátaljai autonóm kormány a cseh-szlovák fennhatóság alatt maradt területen. Bródyt ugyanakkor rövid időn belül eltávolították²⁴ és a helyét Avgusztin Volosin vette át.²⁵ Volosin egy erősen autoriter rendszer kiépítésébe fogott, s betiltott minden szervezetet és pártot, amely nem az általa támogatott ukrán irányvonalat követte. Volosin maga mögött tudta a Harmadik Birodalom támogatását, aminek köszönhetően felfegyverezte a Szics-gárdát.²⁶ A szoros ukrán–német kapcsolat ösztönzően hatott a helyi német politikai szervezkedésre. Huszton német konzulátus nyílt, majd 1938. december 4-én megalakult a Német Nemzeti Tanács, s a korábban betiltott Kárpátnémet Pártnak is engedélyezték, hogy felújítsa működését. A Német Nemzeti Tanács élére nem egy helyi politikus került, hanem Berlin embere, a szudétanémet származású Franz Karmasin²⁷, aki a betiltott Kárpátnémet Párt vezetője volt és a Volosin-kormányban államtitkári pozíciót is kapott. Mivel többnyire Karmasin Pozsonyban tartózkodott, a gyakorlati ügyeket így Anton Ernst Oldofredi²⁸ vitte mint államtitkárhelyettes. Oldofredi szintén szudétanémet volt, és Szlovákiából küldték Kárpátaljára, aki rövid időre a helyi németiség első számú vezetője lett.²⁹

Volosiné Kárpátalján választásra készültek, ezért a német lakosság, illetve a Harmadik Birodalom rokonszenvének megnyerésének érdekében készek voltak biztosítani a nemzetiszocialista világnézetet a német etnikum számára.³⁰

²² Fedinec Csilla: *A Magyar Szent Koronához visszatért Kárpátalja 1938–1944*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2015. 35

²³ A német és magyar területek elcsatolását követően államjogi átszervezésre került sor Csehszlovákiában, amely az ország nevét is érintette. Ezt követően már nem Csehszlovákia, hanem Cseh–Szlovákia volt az állam hivatalos megnevezése. Forrás: <https://trianon100.hu/blog-cikk/avagy-a-masodik-koztarsasag-helyes-magyar-elnevezese> (Letöltés ideje: 2023. október 27.).

²⁴ Bródy András azzal vádolták meg a csehszlovák hatóságok, hogy Magyarországnak kénkezik. A tisztségéből azonnal felmentették, őt magát pedig hazaárulás vádjával elítélték.

²⁵ Brenzovics László: *Nemzetiségi politika a visszacsatolt Kárpátalján*. Ungvár: Kijadja a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2010. 46.

²⁶ Brenzovics, 2010. 47.

²⁷ Franz Karmasin (1901–1970) szlovákiai német politikus, a Kárpátnémet Párt vezetője.

²⁸ Anton Ernst Oldofredi (1906–1982) mérnök, német államtitkár–helyettes Kárpát–Ukrajna kormányában.

²⁹ Popély Árpád: *Két választás Csehszlovákiában. A szlovák országgyűlés és a kárpátukrán szojm megválasztása 1938–1939*. Budapest: Kalligram, 2019. 171.

³⁰ Popély Árpád: Szojmválasztás Kárpátalján 1939 februárjában. Adalékok a kárpátukrán szojm megválasztásának történetéhez. *Acta Academiae Beregsasiensis*, 2017/1. 30–40.

A Volosin-kormány még azt is engedélyezte, hogy szabadon használják a birodalom szimbólumait. A Szics-gárda mellett a német kisebbség is engedélyt kapott, hogy megalakíthassa saját fegyveres véderőosztágát: „*Megalakult Ruszinszkóban SS-mintára a német védőrszervezet*”.³¹ A védőőrséget még Franz Karmasin szervezte meg, aki felszólította a helyi németséget, hogy „*a Szics-szervezettel együttműködve teljesítsék az ország újjáépítésénél kötelességüket*”.³² A Harmadik Birodalom jelenléte és támogatása nem volt véletlen, hiszen ekkor Kárpátalja sorsa még közel sem dőlt el. A területet nemcsak a Magyar Királyság szerette volna megszerezni, de Románia és Lengyelország is.³³ Megvolt annak a lehetősége is, hogy létrejöjjön az önálló Kárpáti–Ukrajna, amely a Harmadik Birodalom protektorátusa alatt felvonulási szintéreként szolgálhatott volna a Szovjetunió elleni háború során.³⁴ Az ukrán választási „küzdelmekbe”³⁵ Oldofredi is bekapcsolódott és arra buzdította a német kisebbséget, hogy azt az Avgusztin Volosint támogassák, aki lehetővé tette számukra az „[...] *Adolf Hitler melletti nyílt hitvallás szabadságát* [...]”.³⁶ Több településen a német kisebbség kedvezően fogadta az államtitkárhelyettes szavait.³⁷

A választási eredmények mégis eltérő képet mutattak: Kékesfüred, Kendereske vagy Zsófiafalva németsége elutasította Volosin kormánylistáját, ezzel szemben Szarvasrét, Dubi, Németmokra, Oroszmokra és Királymező német lakossága szinte egyöntetűen támogatták azt.³⁸ A választásoknak sok gyakorlati jelentősége nem volt, ugyanis a Magyar Királyi Honvédség 1939. március 15-én katonai akciót indított Kárpátalja teljes nemzetiiségi területének visszaszerzése érdekében.³⁹ A Honvédség bevonulását követően a német lakosság döntő többségében nyugodt maradt, ami részben annak volt köszönhető, hogy a huszti német konzulátus továbbra is működött, így nem szakadt meg a kapcsolat a Harmadik Birodalommal. A magyar hatalom visszatérését ellenben nem mindenki várta meg. A tanárok egy része, akik a szudétanémet területekről érkeztek korábban a kárpátaljai németséget érintő tanárhíány enyhítésére, visszatért Németországba. Hasonlóképpen cseleked-

³¹ Megalakult Ruszinszkóban SS - mintára a német „védőrszervezet”. *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1939. február 29. 1.

³² Uo.

³³ Brenzovics, 2010. 48–49.

³⁴ A német hadvezetés számolt a kárpátaljai vasútvonalak igénybevételével. Franz Halder vezérrezredes 1941. június 19-én a Werth Henrik magyar vezérkari főnökkel folytatott tárgyalások alatt többször említést tett a kárpátaljai vasútvonalak fontosságáról. A tárgyalásokkal kapcsolatban bővebben lásd: Szakály Sándor: *Volt-e alternatíva? – Magyarország a második világháborúban*. Budapest: Ister Kiadó és Kulturális Szolgáltató Iroda, 1999. 64–65.

³⁵ Az 1939. február 12-én szojmválasztást tartottak Kárpát–Ukrajnában, amelyen a Volosin-féle kormánylista a szavazatok 94,3% szerezte meg.

³⁶ Popély, 2019. 173.

³⁷ Gröber, 2021. 147–157.

³⁸ Popély, 2019. 205–207.

³⁹ Fedinec, 2015. 9.

tek a Német Nemzeti Tanács tagjai is. Kollektív megtorlás nem történt a Volosint támogató németiséggel szemben, de egy–egy esetben erőszakos incidensre került sor. Egy németmokrai férfi például arról számolt be, hogy magyar tisztségviselők bántalmazták, és letépték a horogkeresztet a kabátjáról. A huszti német konzulátus 1939. június 21-én végül felszámolta működését, a visszatérő magyar hatalom pedig betiltotta a német birodalmi szimbólumok és egyenruhák használatát.⁴⁰

A Volksbund szervezkedése és tevékenysége a visszatért területeken

Kárpátalja azon részén, amely a Cseh–Szlovák Köztársaság kötelékében maradt, paradox módon néhány ezer német szélesebb jogköröket élvezett, mint a Magyar Királyságban élő több százezer nemzettársuk. Magyarországon a német érdekvépviselet a revízió időszakában éppen csak alakulóféliben volt. A Magyarországi Németek Népi Szövetsége (Volksbund) 1938 őszén bontott zászlót.⁴¹ A Volksbund alapító, rendes vagy pártoló tagja lehetett minden olyan német nemzetiségű magyar állampolgár, aki betöltötte a 18. életévét, e korhatár alatt csak szülői hozzájárulás révén volt lehetőség csatlakozni.⁴² A tagok felvételéről az intézőbizottság döntött, s a tagság 3 évre szólt, amiért évi egy pengő tagsági díjat kellett fizetni. A Volksbund intézőszerveit és tisztikarát a közgyűlés választotta meg 3 évre. Az intézőbizottság 15 tagból állt, és fő feladataihoz tartozott a közgyűlés határozatainak a betartása, a Volksbund vagyonának kezelése, új csoportok alapítása, a tagok felvétele, és dönteni minden olyan kérdésben, amely nem volt a közgyűlés alá rendelve. Az intézőbizottság mellett működött még az ügynevezett számvizsgáló bizottság⁴³, a tanácsadó testület⁴⁴ és a békéltető tanács.⁴⁵ A Volksbund élén az elnök állt, aki összehívhatta a közgyűlést, az intézőbizottságot és a tanácsadói közgyűlést, ahol elnökölt, továbbá ő felügyelte a határozatok betartását is. Az elnök távollétében ezeket a feladatokat az elnökhelyettes látta el. A főtitkár (annak távollétében a két főtitkárhelyettes) vezette a szervezkedést, intézte az elnöki rendelkezések végrehajtását, illetve a különböző bizottságok munkája során vezette

⁴⁰ Gröber, 2021. 160–172.

⁴¹ Spannenberger Norbert: *A magyarországi németek politikai mobilizációja (1920–1945)*. In: Eiler Ferenc – Tóth Ágnes (szerk.): *A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek*. Budapest: Argumentum Kiadó, 2020. 128.

⁴² A lányok már 15. életévüket betöltve pártoló tagok lehettek, ha befejezték tanulmányaikat.

⁴³ A számvizsgáló bizottság 3 választott és 2 póttagból állt, ez a szerv végezte az éves zárszámadást, s jelentett arról a közgyűlésnek.

⁴⁴ A tanácsadó testület 100 tagból állt, akiket a közgyűlés rendes tagjai közül választottak 3 évre. A feladata abból állt, hogy tájékoztassa a Volksbund vezetőségét a tagság hangulatáról és kívánságairól.

⁴⁵ A Volksbundon belüli konfliktusokat volt hivatott rendezni. Tagjai az elnök és az elnökhelyettes, illetve az intézőbizottság és a tanácsadó testület által delegált egy-egy tag voltak.

a jegyzőkönyveket. A Volksbund tisztikarában helyet foglaltak még az ügyészek (jogtanácsosok), a pénztáros és az ellenőr (aki a pénztáros munkáját felügyelte). A tisztikart és az intézőbizottságot először alakuló közgyűlés választotta meg, a további tisztújítás az éves közgyűlésre hárult. A tisztikar mellett volt még egy elnöki tanács is (elnök, elnökhelyettes, főtitkár), amely a Volksbund bármely szerve által hozott döntésnek a végrehajtását jogában állt felfüggeszteni, s azt az intézőbizottságnak visszaküldeni újratárgyalásra.⁴⁶

A Volksbund nem sokkal később az első bécsi döntés által visszacsatolt területeken is hozzájárult a szervezkedéshez, 1939. június 16-án Bereg vármegyében alakultak meg az első helyi csoportok (Alsóschönborn, Várpálánka, Pósháza).⁴⁷ A visszatért területeken történő zászlóbontás nem volt zavartalan, sőt, erős ellen-szélben kezdődött. Először lejárato cikkek jelentek meg a Volksbund vezetőinek látogatásáról és annak sikertelenségéről. A *Nemzeti Újság* egy cikket közölt a *Kárpáti Híradóra* hivatkozva „*Megbuktak Baschék a Kárpátalján*” címmel.⁴⁸ A cikkben a pósházai eseményekkel foglalkoztak, ahol állításuk szerint Basch Ferencéket⁴⁹ kellemetlen meglepetés érte, hiszen csak „[...] *alig pár bricsesz nadrágos fiatalember éltette Sieg! Heil! kiáltásokkal a Volksbund-vezért*”, az éljenző tömeget pedig Budapestről hozták magukkal.⁵⁰ A cikket a *Pesti Hírlap* is leközölte, s említést tettek azokról a németekről, akik a Volosin-kormány időszaka alatt „Éljen Magyarország” feliratokat írtak a választócédulákra.⁵¹ Az egyik helyi lap egyébként így összegezte Basch Ferencék látogatását: „*Az itt élő német őslakosság számtalan tanújelét adta magyar hűségének, s hisszük, hogy továbbra is kitarthat azon az úton, amelyet eddig követett. Basch és társai hiába fáradoznak*”.⁵²

A kormány azonban rövidesen betiltotta a Volksbund működését az 1938 és 1939-ben visszatért területeken, Philipp Bösst pedig kiutasították a térségből.⁵³ A II. világháború kitörését követően a kormány korlátozta az egyesületek tevékenységét, így a trianoni területen sem volt arra lehetőség, hogy a Volksbund új csoportokat alakítson.⁵⁴ Míg a Volksbund működését betiltották, addig a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület tevékenységét támogatták a visszatért

⁴⁶ „A Magyarországi Németek Szövetsége” Alapszabályai, Budapest 1939. KTÁL, 162. Fond, 3. op., 122. ügyirat, 1–7.

⁴⁷ Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségi politika Magyarországon, 1938–1941*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967. 187.

⁴⁸ Megbuktak Baschék a Kárpátalján. *Nemzeti Újság*, 1939. július 21. 2.

⁴⁹ Basch Ferenc Antal (1901–1946) a Volksbund elnöke.

⁵⁰ Megbuktak Baschéka Kárpátalján. *Nemzeti Újság*, 1939. július 21. 2.

⁵¹ Kárpátaljai válasz a Volksbund népgyűlése szónokainak. *Pesti Hírlap*, 1939. július 21. 4.

⁵² Uo.

⁵³ A Volksbund országos sajtófőnökhelyettese, 1944-től országos sajtófőnök.

⁵⁴ Marchut Réka: *A helyi közigazgatás viszonya a német kisebbségi törekvésekhez (1920–1940)*. In: Eiler Ferenc –Tóth Ágnes (szerk.): *A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek*. Budapest: Argumentum Kiadó, 2020. 63.

területeken.⁵⁵ Pintér László országgyűlési képviselő, az egyesület elnöke is megfordult a visszacsatolt területeken. Látogatása során igyekezett cáfolni Baschék azon állítását, miszerint a kárpátaljai németek nyomorban élének: „Az igazság az, hogy a kárpátaljai sváb lakosság jómódban él és csak a csehek által teljesen elszegényített ruszin nép nyomoráról lehet beszélni”,⁵⁶ A Volksbund–ellenes intézkedések mögött megfontolt kormányzati döntés állt, amelynek az volt a célja, hogy a visszatért területeken élő német etnikumot a kormánybarát Magyarországi Német Népművelődési Egyesület soraiba tereljék. Végül mind a kormány, mind pedig Pintér László törekvései sikertelenül zárultak. A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület a rendelkezésre álló források alapján csak Munkácson kezdte meg a működését, más településeken nem alakultak alapszervezetei.⁵⁷

A Volksbund további szervezkedése egészen 1940 tavaszáig váratott magára, ekkor a Teleki-kormány ismét engedélyezte, hogy további csoportok alakuljanak az egész ország területén.⁵⁸ Az engedmény hátterében elsősorban külpolitikai okok játszottak közre, és inkább szólt a Harmadik Birodalomnak, mint magának a Volksbundnak. A második bécsi döntés előestéjén a magyar kormány mindent megtett annak érdekében, hogy megnyerje magának Németország támogatását a román féllel szemben. A Volksbund terjeszkedése immáron a Kárpátaljai Kormányzóság területére is kiterjedt, s 1940 májusa és júliusa között számos új csoport alakult. A Beregi Közigazgatás Kirendeltség területén kilenc községben⁵⁹, a Máramarosi-ban pedig három⁶⁰ helységben.⁶¹ Valamennyi alakuló közgyűlésen jelen volt a korábban kitiltott Philipp Böss, és a Volksbund vezetőségének a tagja, Alois Sárközy. A kifejtett szervezőmunka eredményeként lehet megemlíteni, hogy 1940. augusztus 12-én a Volksbund hidasi nagygyűlésén már helyi németiség is képviseltette magát: „Képviselve van itt Baranya, Tolna, Somogy, Bácska, Pestvidék, Nyugat-Magyarország, Kárpátalja németisége”.⁶²

⁵⁵ Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944.* Budapest: Lucidus, 2005. 195–196.

⁵⁶ Izgatják a kárpátaljai német lakosságot? *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1939. augusztus, 10. 18. szám. 4.

⁵⁷ Eiler Ferenc: A magyarországi német szervezetek helyi és regionálisszintű aktivitása 1924 és 1945 között. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, 2023. https://kisebbségkutato.tk.hu/adatbazis/nemet-aktivitas-1924-es-1945-kozott?keyword=Ukrajna&f_842 (Letöltés ideje: 2023. október 20.)

⁵⁸ Spannenberger, 2005. 211.

⁵⁹ Alsógereben, Kékesfüred, Németkucsova, Berezinka, Újtövissfalva, Beregleányfalva, Felsőkerpec, Zsófiafalva, Munkácsváralja.

⁶⁰ Királymező, Németmokra, Oroszmokra.

⁶¹ Eiler Ferenc: A magyarországi német szervezetek helyi és regionálisszintű aktivitása 1924 és 1945 között. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, 2023. https://kisebbségkutato.tk.hu/adatbazis/nemet-aktivitas-1924-es-1945-kozott?keyword=Ukrajna&f_842 (Letöltés ideje: 2023. október 20.)

⁶² A magyarországi Volksbund seregszemléje. *Pesti Hírlap*, 1940. augusztus 13. 4.

A téma szempontjából releváns iratanyagok igencsak töredezttek, ezért is különösen értékes a Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi fiókjában őrzött 162-es fond, ami rendezetlenül ugyan, de a Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség területén működő Volksbund csoportokról is tartalmaz információkat. Fontos ugyanakkor megemlíteni, hogy ebben az esetben is csak forrástöredékekről van szó, mindazonáltal részinformációkkal, adalékokkal szolgál, hiszen tartalmazza (három települést leszámítva) az adott közigazgatási területen megalakult csoportok listáját, azok névsorát (kik voltak a helyi csoport és ifjúsági vezetői), a tagok foglalkozását stb. A kirendeltség területén 1940-ben három (Királymező, Németmokra, Oroszmokra), 1941-ben további öt településen (Dombó, Taracköz, Rahó, Huszt, Bustyaháza) alakult meg a Volksbund. Azt, hogy a helyi németek milyen arányban csatlakoztak a Volksbundhoz, jelenleg nem tudjuk. A Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség területén az 1941-es népszámlálási adatok szerint 3 759 személy élt, aki német nemzetiségűnek vallotta magát.⁶³ Az 1941-ben alakult szervezetek 174 személyt tömörítettek magukba, de ez a szám csak az alakuló közgyűlések alkalmával belépett tagokat foglalta magába.

3. táblázat. A Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség területén alakult Volksbund csoportok⁶⁴

<i>Település</i>	<i>Bejelentés időpontja</i>	<i>Csoport-vezető</i>	<i>Taglétszám</i>	<i>A német-ség száma az adott településen</i>	<i>A német-ség számaránya az adott településen</i>
Királymező	1940	n.a.	n.a.	1250	61,9%
Oroszmokra	1940	n.a.	n.a.	544	31,9%
Németmokra	1940	n.a.	n.a.	976	83%
Dombó	1941.01.05.	Eib József	46	173	2,8 %
Taracköz	1941.03.23.	Holzberger Balázs	28	46	1,3%
Rahó	1941.02.09.	Faltinsky Gyula István	24	114	0,9%
Huszt	1941.02.09.	Gerhardt Miklós	36 (+8)*	334	1,5%
Bustyaháza	1941.06.31.	Zauner Ede	32	18	0,5%
<i>Összesen</i>			<i>174</i>	<i>3 465</i>	

* Az ifjúsági csoport nyolc tagját nem számolták hozzá a hatóságoknak leadott tagsági listához.

⁶³ Központi Statisztikai Hivatal: Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint, 1990. 8.

⁶⁴ A Magyar Királyi Belügyminisztérium és a Kárpátaljai Kormányzói Biztosság levelezése a Volksbund Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség területén alakult szervezetivel kapcsolatban, Huszt 1941. február 20. KTÁL, 162. Fond, 3. op., 922. ügyirat, 1–141., Központi Statisztikai Hivatal: 1941. évi népszámlálás demográfiai adatok községenként. Országhatáron kívüli terület, 1990. 282–284.

Egy települést leszámítva (Bustyaháza) látható, hogy a többi községben (ahol rendelkezünk forrásokkal) a német lakosság többnyire távol maradt, és nem lépett be a Volksbundba. Ezek az állapotok viszont csak az 1941 júliusi időszakot tükrözik. A tagok foglalkozását tekintve a nők szinte kivétel nélkül a háztartást vezették, míg a férfiak többsége valamilyen kisiparos tevékenységet végzett, de akadt köztük éjjeliőr, vendéglős, mozdonyvezető, és egy fényképész is. Hivatali munkát elenyésző számban végeztek, és teljes mértékben hiányzott az értelmiségi réteg, mint a lelkész vagy a tanár, (utóbbiakból különösen nagy hiány volt Kárpátalján).⁶⁵ Az értelmiségi réteg megléte (vagy kinevelése) vagy az anyanyelvi oktatás megszervezése (fenntartása) olyan sarokkövek, amelyek egy közösség fennmaradásának zálogai is egyben, s ez volt a Volksbund egyik legfőbb törekvése, hogy ezáltal is útját állják az asszimilációnak, vagy akár visszafordítsák azt. Talán ennek a disszimilációs politikának az eredményei voltak megfigyelhetők Bustyaházán is. A helyi csoportnak összesen 32 tagja volt, de az 1941-es népszámlálás szerint csak 18 német élt a községben.⁶⁶ Ez az eredmény első látásra igen szerénynek tűnhet, de a saját kontextusában szemlélve már közel sem elhanyagolható. Ahhoz ugyanis, hogy a Volksbund megalakulhasson egy adott településen, legalább 20 tagra volt szükség, tehát néhány ember kiesése akár a csoport megszűnésével is járhatott (jó példa erre az ungvári csoport esete, amiről később még szó lesz).

A Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség területén megalakult csoportok révén a helyi németiség tulajdonképpen bekerült a Harmadik Birodalom vérkeringésébe. Ezt jól prezentálják azok a történések, amikor is a kirendeltség területén élő Volksbund-tagok csoportos útlevel kiállítását kérték a hatóságoktól, hogy Németországba utazhassanak egy „*tanulmányi kirándulásra*”.⁶⁷ Az utazók létszáma nem ismert, mindazonáltal a tanulmányút eseményeivel már foglalkozott a szakirodalom. A Volksbund által szorgalmazott út eredetileg három hétig tartott volna, de a megérkezést követően nem sokkal meglepetés érte a résztvevőket, mivel az első hét után sokakat arra kényszerítettek, hogy lépjenek be a Waffens-SS kötelékébe. A kényszerrel besorozott férfiak Finnországba, a Karéliai frontra kerültek, ahonnan hét hónapig levelet sem írhattak haza.⁶⁸ A Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség területéről kiutazó személyek sorsa ismeretlen, de minden bizonnyal hasonlóképpen jártak, mint többség, akik részt vettek az utazáson.

A második bécsi döntéssel nemcsak az ország területe gyarapodott, de a Volksbund jogköre is. Az 1940. augusztus 30-án aláírt Bécsi Népcsoportegyezmény

⁶⁵ A Magyar Királyi Belügyminisztérium, 1941. február 20. KTÁL, 162. Fond. 3. op., 922. ügyirat, 1–35.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ A Magyar Királyi Belügyminisztérium, 1941. február 20. KTÁL, 162. Fond. 3. op., 922. ügyirat, 137.

⁶⁸ Kovács – Számvéber, 2001. 24.

lehetővé tette a nemzetiszocialista világnézet szabad megvallásának a jogát, illetve a Volksbund lett az egyetlen olyan szervezet, mely képviselhette a magyarországi német kisebbség érdekeit, ez egyben a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület megszűnését is jelentette.⁶⁹ 1940. szeptember 21-én a Volksbund központi vezetősége két területet alakított ki a visszacsatolt részekben: az Észak-erdélyi⁷⁰, illetve a szatmárvidéki és a felvidéki területet. A szatmárvidéki és felvidéki területbe tagolták be Bihar, Szatmár, Szilágy, Ugocsa, Máramaros, Bereg és Ung vármegyét, valamint a Kárpátaljai Kormányzóság területén élő németiséget.⁷¹ A terület központja Nagykároly volt, vezetője pedig Martin Jüssli. A területet további nyolc körzetre osztották: Mannherz, északi⁷², keleti, felső-vidéki, hegyvidéki, szamosi, zilahi és a nagyváradi.⁷³ 1940 októbertől és novemberéig között újabb csoportok alakultak a Beregi Közigazgatási Kirendeltség területén is⁷⁴, ami viszont szembevetődött, hogy egyes községekben már helyi körzetvezetők (például Zepezauer Ferenc) jelenlétében történtek meg az alakuló közgyűlések, s nem Budapestről érkezett vezetőségi tagok elnökletével.⁷⁵ A gyakorlatban tulajdonképpen ez azt jelentette, hogy 1940 ősztől már a helyi, vagy a szatmári vezetők folytatták tovább a szervezőmunka nagy részét. Bár azt érdemes hozzátenni, hogy a Volksbund prominensebb tagjai a későbbiekben is gyakran látogattak Kárpátaljára. Franz Basch például 1941 októberében Királymezőn, Németmokrán és Szolyván járt Sepp Schönborn kíséretében. Számos alkalommal jártak a Volksbund parlamenti képviselői is (Jakob Brandt és Eduard Keintzel) a régióban, sőt, Otto von Erdmannsdorff⁷⁶ budapesti német követ is megfordult Kárpátalján.⁷⁷

A Volksbund területi felosztásának következtében – Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyék, illetve a Kárpátaljai Kormányzóság területén élő németiség

⁶⁹ Eiler Ferenc: Érdekképviselet a semmiből. A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület hálózat- és közösségépítése (1924–1940). *Regio*, 2023/1. 4.

⁷⁰ Az Észak-erdélyi területhez a következő vármegyék tartoztak: Kolozs, Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód és Maros-Torda vármegyét.

⁷¹ Marchut Réka: A Volksbund tevékenysége a szatmári svábok körében (1940–1944). In: Virag, Paula (szerk.): 300 de ani de la colonizarea șvabilor dinăreni în comitatul Satu Mare. Satu Mare: Editura Muzeului Satu Marean, 2012. 57–60

⁷² Az északi körzet székhelye Munkács volt, ügyvezetője pedig Zepezauer Ferenc.

⁷³ Vitári Zsolt: *Volksbund és ifjúság – Dokumentumok a magyarországi német ifjúság történetéből (1925–1944)*. Budapest: Kronosz Kiadó, 2015. 148.

⁷⁴ Bányfalu, Kendereske, Puznyákfalva, Szidorfalva, Szuszkóújfalu, Szolyva.

⁷⁵ Eiler Ferenc: A magyarországi német szervezetek helyi és regionális szintű aktivitása 1924 és 1945 között. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, 2023. https://kisebbségkutato.tk.hu/adatbazis/nemet-aktivitas-1924-es-1945-kozott?keyword=Ukraina&f_842 (Letöltés ideje: 2023. október 20.)

⁷⁶ A követ 1941. május 30 és június 2. között tartózkodott Kárpátalján, s látogatást tett az akasztalainai sóbányában, illetve Rahón is.

⁷⁷ Erdmannsdorff német követ pünkösdi kárpátaljai kirándulása. *Kárpáti Híradó*, 1941. június 1. 5.

– nagykarolyi irányítás alá került. A szatmári sváb németiség többsége megosztott volt a második bécsi döntés időszakában, és a területi revízióban sokan csak az asszimilációs politika visszatérését látták. Az aggodalom nem volt alaptalan, hiszen a közigazgatás élére magyar vagy magyarbarát németek kerültek. A dobolás nyelve, illetve az állami iskolák tannyelve minden településen – kivétel nélkül – a magyar lett. A kormány hiába adott engedélyt arra, hogy a Volksbund öt településen saját finanszírozású iskolákat nyisson, ezzel közel sem voltak elégedettek. A szatmári német kisebbség gyakorlatilag két pártra szakadt, és a két párt között gyakoriak voltak a konfliktusok, amelyek sokszor a tettelegességig fajultak. A visszatért magyar hatalomhoz lojális németek, akik a közigazgatásban is szerepet vállaltak, nem nézték jó szemmel a Volksbund szervezkedését.⁷⁸ A Volksbundban tömörülő sváb lakosság ragaszkodott a német identitásuk megtartásához és a Román Királyság regnálása alatt megszerzett jogokhoz, így értelemszerűen, mind a magyarbarát németekhez, mind a magyar közigazgatáshoz negatívan viszonyultak.⁷⁹ Az, hogy a kárpátaljai területeken élő németiség nagykarolyi irányítás alá került, nem egy elhanyagolható tényező, mivel a szatmári svábok azon rétege, amely csatlakozott a Volksbundhoz, erősen magyarelles és radikalizálódott közösséget alkotott. A szatmári vezetők rendszeresen látogatták a régióban lévő csoportokat, s nem egyet az ő jelenlétükben alapítottak meg. Martin Jüssli és Sepp Schönborn⁸⁰ részt vettek többek között a Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség területén⁸¹, illetve az Ungváron alakuló csoportok közgyűlésein.⁸²

A kárpátaljai csoportok megszervezése⁸³ nemcsak szimbolikus jelentőséggel bírt, hanem aktívan működtek, s számos tekintetben igyekeztek összefogni a helyi német közösséget. Különböző kulturális programokat szerveztek, Felsőkerepecen például néptánc- és népdaltovábbképzést tartottak, amelyen 300 kárpátaljai német

⁷⁸ Baumgartner Bernadette: *Kisebbség a kisebbségben. A Szatmár megyei németek a két világ-háború között, 1918-1940*. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2012. 211–213.

⁷⁹ Marchut, 2012. 57–60.

⁸⁰ Sepp Schönborn a szatmári németiség egyik legbefolyásosabb politikusa volt. 1939-ben bekerült a román parlamentben, ahol Nagykarolyt képviselte. A második bécsi döntést követően a Volksbund vezérkari főnöke lett, később őt bízták meg a második Waffen-SS-toborzás megszervezésével.

⁸¹ A Magyar Királyi Belügyminisztérium, 1941. február 20. KTÁL, 162. Fond 3. op., 922. ügyirat, 44, 112.

⁸² A Magyarországi Németek Népi Szövetségének az ügye, Ungvár 1941. január 1. KTÁL, 94. Fond, 5. op., 119. ügyirat, 2.

⁸³ A rendelkezésre álló ismeretek alapján összesen negyven csoport alakult a mai Kárpátalja területén, mégpedig a következő településeken: Alsóschönborn, Alsógereben, Bányfalu, Bárdháza, Beregleányfalva, Beregnagyalmás, Bustyaháza, Dolha, Dombó, Dubi, Felsőkerepec, Gálfalva, Huszt, Kékesfüred, Kendereske, Királymező, Munkács, Munkácsváralja, Nagyszőlős, Németkucsova, Németmokra, Nyírhalom, Oroszmokra, Pósháza, Rahó, Szarvasrét, Szarvasháza, Szentmiklós, Szidorfalva Szolyva, Szuszkóújfalva, Taracköz, Újtővisfalva, Ungvár, Várkulcsa, Várpalánka, Zsófiafalva, Zsdenyova, Fenyvesvölgy, Alsóhrabonica.

fiatal vett részt 1940 decemberében. Munkácson, 1941 őszén az 1923-as sörpuccs, illetve az I. világháború áldozatairól emlékeztek meg. 1942 áprilisában Adolf Hitler születésnapját ünnepelték meg közösen a Munkács környékén élő németek Felsőkerepecen. Ezek a kulturális rendezvények elsősorban a német öntudatot kívánták erősíteni, másrészt közös fórumként szolgáltak a különböző nyelvszigeteken élő fiatalok számára.⁸⁴

A Volksbund nagy hangsúlyt fektetett a fiatalok ideológiai és katonai szolgálatra való nevelésére is, amit az ifjúsági tagozata, a Deutsche Jugend (továbbiakban: DJ, magyarul: Német Ifjúság) volt hivatott ellátni. A DJ 1941 júniusában alakult meg a mágocsi ifjúsági találkozón, de működési engedélyt csak 1942. április 1-jén kapott.⁸⁵ A szerepe pedig akkor nőtt meg igazán, amikor a Waffen-SS részére megindult a toborzás a magyarországi németek körében. Kárpátalján legalább tíz településen⁸⁶ működött a DJ, és a Magyar Királyságban lévő húsz nemzetiszocialista nevelőintézet közül Munkácson volt az egyik. Ezeket az internátusokat a birodalmi Adolf Hitler iskolák mintájára szervezték meg, s talán az egyedüli tisztán nemzetiszocialista intézmények voltak.⁸⁷ Nem hiába emeli ki Vitári Zsolt, hogy a DJ lett a Volksbund azon tagozata, ahol végül leginkább teret nyert a nemzetiszocialista világnézet.⁸⁸ A DJ kárpátaljai tevékenységéről keveset tudunk, annyi bizonyos, hogy 1942 tavaszán Felsőkerepecen kétszer is továbbképzést tartottak a helyi csoportvezetőknek, 1943-ban pedig sportversenyt szerveztek Beregleányfaluba, amit a DJ országos ifjúsági vezetőségének osztályvezetője személyesen tekintett meg.⁸⁹ A kárpátaljai DJ szervezetek megalakulása előtt a német nemzetiségű fiataloknak is kötelező volt csatlakozni a helyi Levente Egyesülethez, ami egyes esetekben konfliktusok kialakulásához vezetett. A Kassai Kémelhárító Osztály ungvári kirendeltségének egyik jelentésében például, Vitéz Szabó András alezredes arról számolt be, hogy a német levették nem hallgattak a magyar vezényszavakra, és egyre radikálisabb a magatartásuk.⁹⁰

A Volksbund kötelékén belül aktív szervező munka folyt a nők és lányok körében, különösen a háború fokozódásával hárult rájuk komolyabb szerep.

⁸⁴ Eiler Ferenc: A magyarországi német szervezetek helyi és regionálisszintű aktivitása 1924 és 1945 között. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, 2023. https://kisebbssegkutato.tk.hu/adatbazis/nemet-aktivitas-1924-es-1945-kozott?keyword=Ukrajna&f_842 (Letöltés ideje: 2023. október 20.)

⁸⁵ Tilkovszky Loránt: *Ungarn und die deutsche „Volksgruppenpolitik“*, 1938–1945, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981. 191.

⁸⁶ A DJ Kárpátalján az alábbi településeken működött: Bereglányfalú, Felsőkerepec, Királymező, Németkucsova, Kendereske, Nyírhalom, Oroszmokra, Rahó, Újtövissfalva, Zsófiafalva.

⁸⁷ Vitári, 2015. 244.

⁸⁸ Vitári Zsolt: *A Hitlerjugend és Délkelet-Európa*. Budapest: Gondolat, 2012. 372.

⁸⁹ Eiler, 2023.

⁹⁰ M. kir. VIII. honv. hdt. pság. kémelhárító osztálya, Ungvár 1942. augusztus 12. KTÁL, 92. Fond, 1. op., 2. ügyirat, 17–22.

A szatmárvidéki és felvidéki területet területi asszonyvezetője Bea Czucz-Lindner, a területi leányvezető pedig Lisbeth Hütter volt.⁹¹ A Munkácson némettanárként dolgozó Bea Czucz-Lindner nagy szerepet vállalt a női csoportok szervezésében, 1940 tavaszán a várpalánkai Volksbund-Ház átadóján vendéglőadóként tartott előadást, 1942-ben pedig ő alapította meg a nagyszülősi csoport női szervezetét.⁹² 1943 folyamán Dombó, Királymező, Németmokra, Szentmiklós községekben a hátszág szerepéről és a nők feladatáról beszélt a totális háborúban.⁹³ Többnyire rendszeresek voltak a nők számára szervezett továbbképzések is. 1942-ben Németmokrán először egy tíznapos főzőtanfolyamot tartottak 35 nőnek, majd egy háromnapos továbbképzést szerveztek a máramarosi körzet női csoportjai számára. 1943 januárjában is sor került egy nagyobb szabású háromnapos továbbképzésre, amelyen összesen 60 nő vett részt 19 településről. A leányvezető, Lisbeth Hütter az asszonyvezetőhöz hasonlóan látogatta a kárpátaljai csoportokat, s 1943 januárjában például Királymezőn és Oroszmokrán előadást tartott az éves feladatokról.⁹⁴

Rendszeresek voltak a Volksbund Országos Földművelési Hivatala által szervezett képzések is, 1942 novemberében Alsóschönbornon, Bárdházán, Beregleányfalván, Felsőkerepecen, Németkucsován és Szentmiklóson a termésművelés lehetőségeiről tartottak előadást. 1943. április 2. és 4. között Fritz Metzger, a Volksbund országos földművesvezetője kereste fel a helyi csoportokat, és a hadi helyzetről, valamint a hátszág köteleességéről tájékoztatta az egybegyűlteket. Máskor a nagykárolyi központból küldtek ki előadókat, 1942. november 14-én például Einholz Ferenc, a nagykárolyi Volksbund tagja Huszt községben tartott előadást: „*A termelésfokozásának kiterjesztése az olaj és kapásnövényekre. Gazdasági ápolás és a kereskedelmi tárgyak alkalmazása*” tárgyában.⁹⁵ Az említett események szervesen illeszkedtek a Volksbund 1942 tavaszán meghirdetett „Haza Háborús Gazdasági Szolgálatára”. A kezdeményezés lényege abban rejlett, hogy a katonai szolgálatot teljesítő német származású férfiak munkáját azoknak kellett elvégezniük, akik a hátszágban maradtak.⁹⁶

Egy másik kezdeményezés, amelybe bevonták a kárpátaljai németiséget, az az úgynevezett téli segélyakció volt. A Harmadik Birodalomból átvett téli segély egy össznémetiségre kiterjedő intézmény volt, s a rászoruló néptársak megsegítése volt

⁹¹ Vitári, 2015. 148.

⁹² Gröber, 2021. 177.

⁹³ Márkus Beáta: *A német kisebbség női tagjai a háború éveiben. Szerepvállalás, konfliktusok és következmények Volksbund*. In: Virányi Péter (szerk.): *Nők a hátszágban. Női sorsok és szerepek a második világháború alatt*. Pécs: Kronosz Kiadó, 2022. 356.

⁹⁴ Eiler, 2023.

⁹⁵ A Máramarosi Közigazgatás Kirendeltség vezetőjének levelezése a körjegyzőkkel a politikai pártok és egyesületek tevékenységéről, Budapest 1942. november 9. KTÁL, 340. Fond 1. op., 317. ügyirat, 54.

⁹⁶ Vitári Zsolt: *A Német Ifjúság háborús szerepvállalása*. In: Virányi Péter (szerk.): *A háború sodrásában Európa, 1944–1945*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2021. 10–12.

az elsődleges feladata. A későbbiekben már nemcsak a magyarországi rászoruló németeknek, hanem a német hadsereg részére is szerveztek gyűjtéseket.⁹⁷ 1942 novemberében Beregleányfalván, Felsőkerepecen, Németkucsován és Nyírhalmon Otto Gärtner, a Volksbund területi ügyvezetője, Munkácsvávalján Martin Koch, a Német Népsegély területi megbízottja, míg Nagyszőlősen Wilhelm Horbas, területi szervezési vezető szólította fel a Volksbund tagjait az adakozásra.⁹⁸ Az adománygyűjtést a helyi hatóságok nem nézték jószemmel, ugyanakkor komolyabban nem avatkoztak be, csak megfigyelés alatt tartották az eseményeket. Ung megye Ungvári járásának főszolgabírája, Köszörű Károly 1940 februárjában például fokozott figyelmet kért valamennyi körjegyzőtől annak kapcsán, hogy a téli segélyakció keretein belül gyapjút gyűjtöttek a Volksbund tagjai, amelyből zoknit és téli alsóneműt kívántak kötni a német hadsereg számára.⁹⁹

A kárpátaljai német középfokú oktatás megszervezése és nehézségei 1939 és 1944 között

A Volksbund számára különösen nagy jelentőséggel bírt a kárpátaljai német nyelvű iskolák megtartása és működtetése. Fedinec Csilla adatai szerint 1939-ben 12, míg 1944-ben 23 német elemi iskola működött Kárpátalján.¹⁰⁰ Hiába emelkedett közel a kétszeresére az elemi iskolák száma, a Volksbund mégis elégedetlen volt a kárpátaljai német oktatási helyzettel. Egy, a *Grenzbote*¹⁰¹ hasábján megjelent írás például azért bírálta élesen a magyar kormányt, mivel az nem tett semmit annak érdekében, hogy enyhüljön a német nyelvű tanárok hiánya Kárpátalján, de a sérelmek között szerepelt a kétnyelvű oktatás bevezetése is. A cikk egyben azt sugallta, hogy a magyar hatalom visszatérése nem járt mással, mint a kárpátaljai németek jogainak beszűkülésével, mindemellett azt is kiemelte, hogy a rövid életű Volosin-éra alatt magasfokú kulturális és politikai jogköröket élveztek, és saját államtitkársággal is rendelkeztek.¹⁰² A cikk nem véletlenül jelent meg Pozsonyban, így kerülve el az esetleges cenzúrárt. Feltételezhetően a Volksbund vezetőségének megrendelésére készült a kritikus írás, amelyből a *Magyar Nemzet* is közölt részleteket. Érdemes azt is megjegyezni, hogy csehszlovák időszakban 24 német elemi

⁹⁷ Vitári, 2015. 128.

⁹⁸ Eiler, 2023.

⁹⁹ Szeretetadomány gyűjtések a sváb falvakban, a német katonák részére és a Magyarországon lakó német birodalmi állampolgárok közötti gyűjtés a téli mozgalom javára, Ungvár 1940. február 16. KTÁL, 1076. Fond, 1.op., 10. ügyirat, 9.

¹⁰⁰ Fedinec Csilla: *Fejezetek a kárpátaljai magyar közoktatás történetéből, 1938–1991*. Officina Hungarica (8). Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1999. 41.

¹⁰¹ A *Grenzbote* egy pozsonyi illetőségű német napilap volt.

¹⁰² A „*Grenzbote*” sötét helyzetképe a kárpátaljai németiség sorsáról. *Magyar Nemzet*, 1939. július 18. 5.

iskola volt Kárpátalján, s ezekben az intézményekben csak német nyelven folyt a tanítás.¹⁰³ A Volksbund kerületi iskolavezetője, Stefan Barth is kritikusként nevezte a kárpátaljai német oktatási helyzetet, és az egyik jelentésében például kiemelte, hogy hiába született megállapodás Perényi Zsigmond kormányzói biztossal a németkucsovai iskola felújításról, a gyakorlatban nem történt semmi. Barth arról is beszámolt, hogy Újtövissfalván a tanárihiány miatt gyakorlatilag megszűnt a német nyelvű oktatás 1940 decemberében. A tanári gárda összetételével sem volt megfelelő, a már említett németkucsovai német elemi iskola némettanárát egyenesen a „*Volksbund legnagyobb ellenségének*” nevezte.¹⁰⁴ Továbbá arról a kettősségről is jelentést tett, hogy a tankerület 300–800 pengő karácsonyi jutalomban részesítette azokat német származású tanárokat, akik magyar érzelműek voltak.¹⁰⁵

A kárpátaljai német nyelvű oktatási intézményeken belül is abszolút prioritást élvezett a munkácsi német polgári iskola megszervezése és működtetése.¹⁰⁶ A Teleki-kormány a Volksbundnak szánt gesztusként 1939-ben Munkácson és Bátaszéken egy-egy polgári iskola, Szekszárdon pedig egy német nyelvű gimnázium megnyitását vállalta. Spannenberger Norbert véleménye szerint a kormány valójában elszabotálta az intézmények megnyitását, mivel szándékosan későn értesítették a Volksbund budapesti központját, így Bátaszéken és Szekszárdon nem maradt elegendő idő a tanulók toborzására.¹⁰⁷ Munkácson 1939. augusztus 27-én egy *Az Óslakóban* megjelenő kétnyelvű felhívásban értesítették a diákokat a beiratkozási időpont dátumáról (szeptember 1.–2.).¹⁰⁸ Ezzel szemben az állami gimnáziumban, a polgári iskolában, és a kereskedelmi iskolában június 25. és 28. között zajlott a beiratkozás.¹⁰⁹ Az állami gimnáziumban szeptember 22-én¹¹⁰, a zsidó gimnáziumban szeptember 8-án¹¹¹, míg a magyarorosz gimnáziumban szeptember 25-én kezdődött meg az oktatás.¹¹² Bár az említett példák alapján a munkácsi német polgári iskolában valóban később kezdődtek meg a szervezési munkálatok, s a körülmények közel sem voltak ideálisak – „*Kezdetben az iskola mindenféle nehézséggel küzdött. Nem volt megfelelő épület, nem volt elegendő pad stb.*” –, mindezek ellenére október 12-én mégis sikerült megkezdeni a tanévet.¹¹³

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Gröber, 2021. 182.

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ Uo.176–186.

¹⁰⁷ Spannenberger, 2005. 196.

¹⁰⁸ Beiratkozás a munkácsim. kir. állami németannyelvű polgáriiskolába. *Az Óslakó*, 1939. augusztus 27. 4.

¹⁰⁹ A munkácsi magyar kir. állami felsőkereskedelmi iskola. *Az Óslakó*, 1939. június 18. 4.

¹¹⁰ A Munkácsi M. Kir. Áll. Gimnázium Évkönyve, 1939–1940. 4.

¹¹¹ A Munkácsi Zsidó Gimnázium Évkönyve, 1939–1940. 5.

¹¹² A Munkácsi M. Kir. Áll. Magyarorosz Tanítási Nyelvű Gimnázium Évkönyve, 1939–1940. 3.

¹¹³ A Munkácsi Királyi Német Tanítási Nyelvű Állami Koedukációs Polgári Iskola évkönyve, 1939–1940. 4.

A Volksbund elégedetlen volt a három intézmény megnyitásával, és Mühl Henrik képviselő a sajtóban azzal vádolta a kormányt, hogy valójában kétnyelvű, s nem német iskolákat nyitottak.¹¹⁴ A válasz nem sokat váratott magára, és Pongrácz Lajos képviselő a *Nemzeti Újság*ban igyekezett cáfolni Mühl állításait, miszerint a kormány: „Szekszárdon németgimnáziumot, Bátaszéken és Munkácson németpolgári iskolát létesített önálló szervezettel és igazgatással. Ezekben az iskolákban a tanítás nyelve a német, és a magyar nyelvet csak mint tantárgyat tanítják”.¹¹⁵ A két képviselő a *Deutscher Volksbote* és a *Nemzeti Újság* hasábjain egy kisebb sajtóháborúba kezdett. Pongrácz egy terjedelmes cikket jelentett meg „Az igazság és a szekszárdi gimnázium” címmel, amelyben egyrészt a német kisebbséggel kapcsolatos álláspontját fejtette ki, másrészt pedig azt igyekezett cáfolni, hogy a kormány csak látszatintézkedéseket tett az iskolák megnyitásával. A képviselő szerint az intézmények a német ajkú lakosság érdektelensége miatt nem tudták időben elkezdeni a tanévet: „Ha a kormány által újonnan létesített két német középiskola nem tudott még egy negyed osztályra való növendéket sem összehozni, ennek nem az a magyarázata, hogy az intézményeket rossz helyen létesítették, mert ez nem áll, hanem igenis az a magyarázata, hogy a németajkú magyar testvérek szívesebben küldik gyermekeiket továbbra is magyar nyelvű iskolákba”.¹¹⁶ Bátaszéken végül négy¹¹⁷, míg a szekszárdi német gimnáziumban az intézmény évkönyve alapján „[A] német gimnáziumba az elmúlt iskolaévben senki sem iratkozott be”¹¹⁸, más források néhány diákról tesznek említést.¹¹⁹ Munkácson nem volt gond a tanulók létszámával, hiszen már 1939-ben 170 fővel vágtak neki a tanévnek¹²⁰, a probléma inkább abból adódott, hogy a kormány ekkor még nem engedélyezte a Volksbund által szorgalmazott internátus megnyitását, így pedig nehézkes volt a nem Munkács vidékén élő német diákok elszállásolása. Az internátus élére egyébként a Volksbund nem talált pedagógia végzettséggel rendelkező személyt, s a kormány erre hivatkozva nem engedélyezte annak megnyitását.¹²¹

A munkácsi német polgári iskola kapcsán a másik nagy problémát az jelentette, hogy az intézmény nem rendelkezett önálló épülettel, ezért egy bérelt helyiségében helyezték el azt, és majd csak Brenner Béla igazgatónak köszönhetően kapták meg

¹¹⁴ Alaptalan támadás Magyarország ellen. *Nyírvidék – Szabolcsi Hírlap*, 1939. november 04. 250. 1.

¹¹⁵ A Volksbote Tévedései. *Nemzeti Újság*, 1939. november 05. 8.

¹¹⁶ Az igazság és a szekszárdi gimnázium. *Nemzeti Újság* 1939. október 31. 2.

¹¹⁷ Az igazság és a szekszárdi gimnázium. *Nemzeti Újság*, 1939. november 26. 7–8.

¹¹⁸ A Szekszárdi M. Kir. Áll. Garay János Gimnázium és a M. Kir. Áll. Német-Tanításvyelvű Gimnázium Évkönyve, 1939–1940. 17.

¹¹⁹ Az igazság és a szekszárdi gimnázium. *Nemzeti Újság* 1939. október 31. 2.

¹²⁰ A Munkácsi Királyi Német Tanítási Nyelvű Állami Koedukációs Polgári Iskola évkönyve, 1939–1940. 4.

¹²¹ Alaptalan támadás Magyarország ellen. *Nyírvidék – Szabolcsi Hírlap*, 1939. november 04. 1.

a munkácsi iparostanonc iskola második emeletét.¹²² Ez nem volt új jelenség, s az 1938 és 1944 közötti időszakban a kárpátaljai iskolák nagy részének nem volt saját épülete. Munkácson például a magyar polgári iskolának 1941-ben 780 tanulója volt, akikre 11 tanterem jutott.¹²³ Bereg vármegye központjában, Beregszászban sem volt ideális a helyzet: „mindössze 22 tanterem van (12 az állami, 3 a római katolikus, 1 a görög katolikus, 2 a zsidó iskolában és 4 a zárdában), ezzel szemben az ugyancsak bőven benépesített osztályok száma 46”.¹²⁴ A beregszászi polgári iskola növendékei kénytelenek voltak váltásban használni a tantermeket: reggel a lányok, míg délután a fiúk tanultak. Eredetileg csak a beregszászi leány polgári iskola rendelkezett saját épülettel, így kényszermegoldásként költöztették oda a fiú polgárit. A munkácsi német polgári iskolával kapcsolatban annyiban volt más a helyzet, hogy a csehszlovák időszakban is működött egy német polgári iskola a városban. Az iskolát még a bécsi döntés előtt evakuálták, és Szolyvára¹²⁵ költöztették át, mivel a szudétanémet tanárok nem akartak magyar közigazgatás alatt maradni: „A munkácsi német iskola növendékek hiányában megszűnt, mert a cseh területről idehozott tanítók ukrán propagandát folytattak és Magyarország ellen agitáltak”.¹²⁶ Szolyván az iskola ideiglenesen tovább folytatta a működését, ahol egy önálló épületet is kapott. 1939 márciusában végül Szolyva is magyar fennhatóság alá került, így ott is megszűnt a német polgári iskola. Az iskolát fenntartó Csehszlovákiai Németek Kulturális Egyesülete (Kulturverband der Deutschen in der ČSR) ugyanakkor a Volksbundnak adományozta az épületet és a hozzátartozó infrastruktúrát.¹²⁷ 1939 őszén mikor újra megnyílt a régió egyetlen német polgári iskolája, az helyezett állt elő, hogy nem a korábbi működési helyén vagy az átruházott szolyvai épületben kezdte meg a működését, hanem egy bérelt épületben, ahol még az egészségügyi körülmények sem voltak megfelelőek.¹²⁸ E visszaságok ellenére a kormány mégis közbenjárt az intézmény érdekében, s a belügyminiszter arra hivatkozva, hogy „fontos nemzetiségi politikai okokból a német tannyelvű

¹²² Levelezés a Belügyminisztériummal és a Kassai Tankerület Főigazgatósággal a munkácsi német polgári iskola ügyében, Munkács 1939. október 16. KTÁL, 1553. Fond, 1. op., 194. ügyirat, 1–3.

¹²³ A munkácsi magyar polgári fiú- és leányiskola megoldatlan elhelyezése. *Kárpáti Híradó*, 1941. szeptember 24. 4.

¹²⁴ Van elég gyermek, de kevés az iskola. *Kárpáti Magyar Gazda*, 1940. július. 13. 2.

¹²⁵ Szolyva ekkor még a Cseh–Szlovák Köztársaság kötelékében maradt.

¹²⁶ Közel 3 millió pengő adósságot és 1500 munkanélkülit örökölt a csehektől Munkács. *Új Nemzedék*, 1938. december 10. 9.

¹²⁷ Gröber, 2021. 179.

¹²⁸ Levelezés a Belügyminisztériummal, 1939. október 16. KTÁL, 1553. Fond, 1. op., 194. ügyirat, 1–3.

állami polgári iskola megfelelő elhelyezésről feltétlenül gondoskodni kell¹²⁹, és elrendelte az iparostanonc iskola második emeletének kiürítését.¹³⁰

A város végül háromezer pengő fejében adta bérbe a kért helyiségeket, továbbá azzal a kitételrel, hogy a második emeleten lévő nagytermet az iparostanonc iskola diákjai is igénybe vehessék. A bérbeadás ténye más kérdést is felvet, ugyanis az 1927. évi XII. törvénycikk értelmében Munkács városának kötelessége lett volna az iskola számára telket, épületet, felszerelést és a karbantartást is biztosítani.¹³¹ Az egyezség szerint a bérleti szerződés 1940. február 1-jén lépett volna érvénybe, de azt megkötni még 1940 márciusában sem sikerült, mivel „a bérleti iratok nem érkeztek le, csupán a határozat”.¹³² A szerződés körül kialakult problémák ellenére április 20-án a város azzal fordult a polgári iskola igazgatójához, hogy fizessék meg az 1 000 pengőre rúgó bérletihátralékot, sőt, a polgármester még adósságbehajtási eljárást is kilátásba helyezett az intézménnyel szemben.¹³³ A végrehajtásra csak azért nem került sor, mivel az alispán időközben jelezte, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium átvállalta a bérletidíj költségeit: „közlöm, hogy a m. kir. vallás és közoktatásügyi miniszter 71. 857/1940 szám alatt hozott döntéssel a szóbanforgó iskola fenntartásnak költségeit, bár az 1927: XII. t.c. értelmében a várost terhelnék, kivételesen a tárcája terhére vállalta”.¹³⁴

Az iskola finanszírozása körül mégis problémák merültek fel, és 1942. március 3-án a város immáron másodjára vette fontolóra a végrehajtási eljárás lehetőségét, mivel az iskolát ekkor 1 250 pengős hátralék terhelte.¹³⁵ Az ügy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium elé került, s az 1927. évi XII. törvénycikkre hivatkozva jogtalannak ítélték meg a város határozatát: „a város törvényes kötelességnek tesz eleget azzal, hogy az iskola részére addig, amíg erre a célra külön épületet nem tud rendelkezésre bocsátani, az ipariskolában biztosít elhelyezést. Ilyen körülmények között a város az állami polgári iskola által elfoglalt helyiségekért bért nem ígé-

¹²⁹ Uo.

¹³⁰ Az iparostanonc iskola második emeletét a munkácsi rendőrség használta, ahol 1940. február 1-ig rendőriskolát működtettek. Brenner Béla iskolaigazgató kifejezett kérése volt, hogy a német polgári iskolát az említett épületben helyezték el, aminek a belügyminiszter eleget is tett, és 1940. január 16-ig elrendelte az érintett helyiségek kiürítését.

¹³¹ 1927. évi XII. törvénycikk a polgári iskoláról. II. Fejezet: A polgári iskola létesítése és fenntartása. 13. § A polgári iskola létesítési és fenntartási költségeinek megoszlása. 18. § A községek (városok) hozzájárulásának költségvetési biztosítása. Elérhető: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92700012.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D40> (Letöltés ideje: 2023. október.15.)

¹³² Levelezés a Belügyminisztériummal, 1939. október 16. KTÁL, 1553. Fond, 1. op., 194. ügyirat, 6.

¹³³ Uo.

¹³⁴ Levelezés a Belügyminisztériummal, 1939. október 16. KTÁL, 1553. Fond, 1. op., 194. ügyirat, 9.

¹³⁵ Levelezés a Belügyminisztériummal, 1939. október 16. KTÁL, 1553. Fond, 1. op., 194. ügyirat, 11.

nyelhet”.¹³⁶ A minisztérium a Kassai Tankerületen keresztül még arra is felszólította Munkács városát, hogy az 1941-ben kiutalt 1 500 pengőt fizessék vissza az iskola számlájára.¹³⁷ Munkács főügyésze is tulajdonképpen jogosnak tekintette a közoktatásügyi minisztérium döntését: „*A kultuszminisztérium rendeletét az 1927. évi XII. t.c. 13. §-ra alapítja. Véleményem szerint ez a rendelkezés, mint törvényen alapuló, helyet álló*”¹³⁸, mindazonáltal levélben fordult a belügyminisztériumhoz, hogy egy 1880-as években keletkezett megállapodás másolatát kikérje onnan. A megállapodás szerint Munkács városa megegyezett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériummal arról, hogy a település mentesül az „iskolafenntartási” és „állítási kötelességek” alól, mivel dualizmus időszaka alatt ingatlanokkal és pénzbeli adományokkal kiváltották ezen kötelességeket.¹³⁹

Az ügy egészen 1943 őszéig húzódott, s végül a város került ki belőle sikeresen a források alapján. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium nemcsak arra kötelezte a munkácsi német polgári iskolát, hogy az 1 250 pengős hátralékot rendezze, de egy korábbi rendeletét is visszavonta, amely szerint Munkács városának vissza kellett volna fizetnie 1 500 pengőt az iskola számlájára.¹⁴⁰ Ezek mellett a minisztérium azt a rendeltét is hatályon kívül helyezte, amely mentesítette a német polgári iskolát a bérletdíj fizetése alól. Az említett történések rendkívül nehéz helyzetbe hozták az intézményt, és 1944 februárjában a német polgári iskola tartozása már elérte a 6 ezer pengőt¹⁴¹, a város pedig további kamatokat számolt fel. A tartozás rendezése érdekében Engelbrecht István a Kassai Tankerülethez fordult, illetve ismét kilátásba helyezte, hogy peres eljárást fognak kezdeményezni az iskolával szemben. A tankerület ugyanakkor tanácstalan volt, és nem tudott mit kezdeni a helyzettel: „*A munkácsi német polgári iskola házbértartozás ügyében a vallás-és közoktatásügyi miniszter úr a belügyminiszter úrhoz írt át. A vallás-és közoktatásügyi miniszter úr álláspontjáról a belügyminiszter úr válaszában beérkezése után soron kívül fogom a Polgármester Úrat értesíteni*”.¹⁴² Engelbrecht, mivel a tankerületnél nem tudott eredményesen eljárni, egyenesen a belügyminisztériumhoz fordult: „*Tisz-*

¹³⁶ Levelezés a Belügyminisztériummal, 1939. október 16. KTÁL, 1553. Fond, 1. op., 194. ügyirat, 12.

¹³⁷ Levelezés a Belügyminisztériummal, 1939. október 16. KTÁL, 1553. Fond, 1. op., 194. ügyirat, 13.

¹³⁸ Levelezés a Belügyminisztériummal, 1939. október 16. KTÁL, 1553. Fond, 1. op., 194. ügyirat, 15.

¹³⁹ Uo.

¹⁴⁰ Levelezés a Belügyminisztériummal, 1939. október 16. KTÁL, 1553. Fond, 1. op., 194. ügyirat, 17.

¹⁴¹ Fontos megjegyezni, hogy az említett összeg csak az 1943. december 31-ig felhalmozott tartozást takarta, és nem számolták hozzá az 1944-es év első bérleti részletét, ami további 1 500 pengőt jelentett volna. A tartozás 1944 márciusára a felszámolt kamatokkal elérte a 7 405 pengőt.

¹⁴² Levelezés a Belügyminisztériummal, 1939. október 16. KTÁL, 1553. Fond, 1. op., 194. ügyirat, 23.

telettel kérem Nagyméltóságodat, méltóztassék a nagyméltóságú vallás és közoktatásiügyi miniszter úrnál a szükséges intézkedéseket megtenni aziránt, hogy ezen már régóta esedékessé vált és nagyobb összegű házbér Munkács megyei város részére kifizetessék”.¹⁴³ Végül egy rész megoldás született, és a belügyminisztérium közbenjárásával 1943. december 31-ig bezárólag rendezték a német polgári iskola tartozását, a város pedig elengedte a kamatokat.¹⁴⁴ Az iskola fenntartása körüli ügy ennek ellenére nem rendeződött véglegesen, hiszen konkrét megállapodás ekkor sem született. 1944 őszén, Kárpátalján véget ért a magyar közigazgatás, ami egyben lezárta a munkácsi német polgári iskola történetét is.

3. táblázat. A Munkácsi Királyi Német Tanítási Nyelvű Állami Koedukációs Polgári Iskola tanulói létszáma 1939 és 1943 között¹⁴⁵

Tanév	Évfolyamok	Tanulók létszáma	Tanári kar létszáma
1939–1940	I.–IV.	145	8
1940–1941	I.–IV.	199	8
1942–1943	I.–IV.	178	8

A kárpátaljai németiség számára – különösen a munkácsi nyelvszigeten élőknek¹⁴⁶ – kulcsfontosságú volt az intézmény megléte, hiszen az egyetlen német nyelvű polgári iskola volt Kárpátalján. E tényezők dacára a német polgári iskola működése az 1939 és 1944 közötti időszakban – a finanszírozás körül kialakult kaotikus viszonyok miatt – folyamatosan bizonytalan volt. Az iskola üzemeltetését részben a tandíjkból, részben pedig a Volksbund által gyűjtött adományokból fedezték, így a bérleti díjra már nem maradt elegendő forrás. Máramaros vármegyében és a Máramarosi Közigazgatási Kirendeltségben élő németiség számára a nagykarolyi polgári iskola nyújtott még egyedül továbbtanulási lehetőséget.¹⁴⁷

¹⁴³ Levelezés a Belügyminisztériummal, 1939. október 16. KTÁL, 1553. Fond, 1. op., 194. ügyirat, 24.

¹⁴⁴ Levelezés a Belügyminisztériummal, 1939. október 16. KTÁL, 1553. Fond, 1. op., 194. ügyirat, 25–26.

¹⁴⁵ A Munkácsi Királyi Német Tanítási Nyelvű Állami Koedukációs Polgári Iskola évkönyvei. 1939–1943.

¹⁴⁶ Munkácson 882 német élt 1941-ben. Az iskola egyébként a ruszin polgári mellett a legtöbb vidéki tanulót fogadó intézmény volt 1943-ban. Munkács mint iskolaváros. *Kárpáti Híradó*, 1943. augusztus. 8. 1–2.

¹⁴⁷ Gröber, 2021. 176–186.

Az első Waffen-SS-toborzás Kárpátalján

A keleti fronton elszenvedett veszteségek miatt Heinrich Himmler már 1941 őszén elérkezettnek látta az időt arra, hogy a magyarországi és romániai németek körében is toborozzanak a Waffen-SS részére.¹⁴⁸ Az első (legális) Waffen-toborzásra Magyarországon végül 1942. február 12. és április 3. között került sor. A toborzás során 18 és 30 év közötti, kizárólagosan csak népi németek jelentkezhettek, a fiatalok esetében pedig szükség volt a szülői beleegyezésre is. A német fegyveres alakulatokhoz való csatlakozás a magyar állampolgárság elvesztésével járt. A Magyar Királyság területéről összesen 17 860 személyt találtak alkalmasnak a katonai szolgálatra, ebből 7 566 az SS-hez, míg 10 294 fő a Wehrmacht kötelékbe került.¹⁴⁹

A német nemzetiségűek száma Kárpátalján az 1941-es népszámlálás alapján 13 222 fő volt, az első toborzás során pedig 1 414 személy jelentkezett,¹⁵⁰ ami a kárpátaljai németiség 10,69%-át jelentette. A jelentkezők 34%-át elutasították, 66%-ukat viszont alkalmasnak találták. Az elfogadott személyekből 406-an az SS, 533-an pedig a Wehrmacht kötelékébe kerültek.¹⁵¹ A Népi Német Közvetítőszerv (Volksdeutsche Mittelstelle) 1942-es felmérése alapján a jelentkezők többsége azért csatlakozott az SS-hez, hogy segíthessék a birodalomért folytatott harcot, míg sokan a magyarországi és birodalmi németek „sorközössége” miatt ragadtak fegyvert.¹⁵²

A valós ok azonban az lehetett, hogy ha már katonai szolgálatot kellett vállalniuk, akkor azt inkább tették a német hadsereg kötelékében, ahol magasabb zsoldot ígértek a csatlakozóknak.¹⁵³ Romocsfalván például azzal kecsegtették a jelentkezőket, hogy a családjukat is magukkal vihetik Németországba. Rahón a toborzóbizottság kitüntetésekkel és jó ellátással (például csokoládét) ígért a megjelenteknek, a háború után pedig munkalehetőséget magas bérrel.¹⁵⁴ Németmokrán a helyi Volksbund vezetői azzal próbálták meggyőzni az egybegyűlteket, hogy mivel így is, úgy is be lesznek sorozva, inkább válasszák a német hadsereget. Ugyanis míg a Honvédség kötelékében ki fogják vezényelni őket a frontra, addig a Wehrmachtban rendfenntartók lesznek „*orosz területeken*”.¹⁵⁵ A toborzásokról készült jelentések többször említést tettek arról, hogy a vegyes lakossággal rendelkező községekben gyakorta kiéleződött az etnikumok közötti feszültség. Németmokrán a ruszin és magyar nemzetiségű lakosok azt szerették volna, hogy a község teljes német

¹⁴⁸ Spannberger, 2005. 279.

¹⁴⁹ Kovács – Számvéber, 2001. 31.

¹⁵⁰ Tilkovszky Loránt: *SS-toborzás Magyarországon*. Budapest: Kossuth Kiadó, 1974. 45.

¹⁵¹ Kovács – Számvéber, 2001. 31.

¹⁵² Spannberger, 2012. 41.

¹⁵³ Márkus Beáta: A német-német kapcsolatok egy sajátos példája: magyarországi németek a Waffen-SS-ben. *Regio*, 2023/1, 61.

¹⁵⁴ SS. alakulatokhoz toborzás a hazai németiség körében, Ungvár 1942. február 24. KTÁL, 258. Fond, 1. op., 16. ügyirat, 6–7.

¹⁵⁵ SS. alakulatokhoz toborzás, 1942 február 24. KTÁL, 259. Fond, 2. op., 16. ügyirat, 7b.

ajkú lakossága távozzon.¹⁵⁶ Királymezőn a nem „magyarhű” németek kitelepítését kezdték el szorgalmazni a helyiek, hogy azok „*ne mételyezzék*” tovább a Magyarországhoz lojális társaikat.¹⁵⁷ Tettlegességre viszont sehol nem került sor.

A toborzás alatt rémhírek is szárnyra kaptak arról, hogy a kárpátaljai németeket visszafogják telepíteni Németországba, amelynek valóság tartalmáról a toborzó tiszteknél érdeklődtek. Arra is volt példa, hogy néhol kész tényként kezelték, hogy a háború után az ukrán területeken vagy Németországban fognak földet kapni, többen ezért is csatlakoztak a német fegyveres erőkhöz.¹⁵⁸ A Volksbund vezetői maguk is aktívan részt vettek a toborzásban. Puznyákfalván és Szidorfalván már két nappal a hivatalos toborzás előtt megjelent a munkácsi Volksbund küldötte, és felszólította a két község németiségét, hogy csatlakozzanak az SS-hez. Dubi községből berendelték a helyi csoport és az ifjúság vezetőit Munkácsra, hogy írják össze a csatlakozni kívánók névsorát. Zsdenován Penzenstädler Ferenc tanító ösztönözte a fiatalokat, hogy lépjenek be a SS-hez, sőt, ő maga is csatlakozni akart, de a sorozók arra hivatkozva, hogy tanárként nagyobb szükség van rá községben, végül elutasították a jelentkezését.¹⁵⁹

A toborzás népszerű volt a fiatalok körében, és akadt olyan település is, ahol kigúnyolták azokat a németeket, akik nem jelentek meg a sorozóbizottság előtt. Arra is volt példa, hogy Németmokrán az idősebb korosztály arra kérte a toborzókat, hogy emeljék meg a korhatárt 30 évről 50-re.¹⁶⁰ A toborzás alkalmával szinte csak Volksbund-tagok jelentkeztek, kivételt néhány Dolhán élő német képezett, akik nem léptek be a helyi csoportba, ellenben csatlakoztak a német fegyveres erőkhöz. A toborzás csak a 18 és 30 év közötti német nemzetiségű férfiakra vonatkozott, arra a generációra, amely már a Csehszlovák Köztársaságban szocializálódott. Nem volt komolyabb érzelmi kapcsolatuk a Magyar Királysággal, s számukra imponálóbb lehetett az a Harmadik Birodalom, amely gyakorlatilag letarolta Európát. Fontos megjegyezni azt is, hogy magának a nemzetiszocialista világnézetnek a közvetítői már a két világháború közötti időszakban megjelentek Kárpátalján, a szudétanémet támogatók révén.¹⁶¹ Majd a Cseh–Szlovák Köztársaság utolsó hónapjaiban már közvetlenül tapasztalhatták meg a Harmadik Birodalom jelenlétét. Összeségében tehát megvoltak azok a közvetítő csatornák, amelyeken keresztül a nemzetiszocialista ideológia eljutott a kárpátaljai németekhez, s aminek a lecsapódása talán az ifjúság reakciója és az első Waffen–SS–toborzás eseményei során figyelhető meg a leginkább.

¹⁵⁶ Uo.

¹⁵⁷ SS. alakulatokhoz toborzás, 1942. február 24. KTÁL, 259. Fond, 2. op., 16. ügyirat, 8.

¹⁵⁸ SS alakulatokhoz toborzás, 1942. február 24. KTÁL, 259. Fond, 2. op., 16. ügyirat, 7–22.

¹⁵⁹ SS alakulatokhoz toborzás, 1942. február 24. KTÁL, 259. Fond, 2. op., 16. ügyirat, 8.

¹⁶⁰ SS alakulatokhoz toborzás, 1942. február 24. KTÁL, 259. Fond, 2. op., 16. ügyirat, 6–22.

¹⁶¹ Gröber, 2021. 66–68.

A Kassai Kémelhárító Osztály ungvári kirendeltségének jelentése alapján még 1942 augusztusában is voltak, akik illegálisan csatlakoztak a német fegyveres alakulatokhoz. Királymezőről és Németmokráról hét személy szökött meg honvédségtől, csakhogy beléphessenek az SS-be.¹⁶² A második és harmadik toborzó akciókról már jóval kevesebbet tudunk. Érdemes azonban talán megemlíteni, hogy a második toborzó akcióval azt a Sepp Schönbornt bízták meg, aki számtalanszor fordult meg a régióban, s 1943 januárjában több helyi községet is újra felkeresett.¹⁶³ Pontos adatokkal nem rendelkezünk arról, hogy hányan vettek részt a második toborzó akcióban, de jelentkezők voltak például Németmokráról is.¹⁶⁴ Hasonló volt a helyzet a harmadik toborzó akciónál, annyi viszont bizonyos, hogy Huszton, Dombón, Királymezőn és Oroszmokrán jelen voltak a toborzóbizottságok.¹⁶⁵

Az ungvári Volksbund és a hatóságok

A Volksbund csoportjai sorra alakultak meg 1940–43 között Kárpátalján, s a bécsi népcsoportegyezmény megkötését követően már szabadon terjeszthették a nemzetiszocialista ideológiát a német nemzetiségűek körében. Az aktív és nyílt szervezkedés, a nagyobb tömegrendezvények, a Volksbund központi vezetésének rendszeres kárpátaljai látogatásai – a helyi hatóságok figyelmét sem kerülték el. Bár komolyabb incidensekre nem került sor, de alkalomadtán akadályozták a Volksbund, vagy a Volksbund-tagok tevékenységét, amire jó példa az ungvári csoport ügye is. Ungváron 1942. január 18-án alakult meg a helyi csoport.¹⁶⁶ A városban az 1941-es népszámlálás szerint 148¹⁶⁷ német nemzetiségű lakos élt, ebből csupán 14,1%-uk, azaz 21 fő csatlakozott a Volksbundhoz.

A csoport működése ennek ellenére közel sem volt egyszerű, ugyanis a helyi hatóságok már az alakulást követően tettek annak érdekében, hogy a Volksbund tevékenységét ellehetlenítsék. Először is arra hivatkozva, hogy a vezető tagok közül három személynek¹⁶⁸ nem volt magyar állampolgársága, így a polgármester elutasította a csoport bejelentését. A Volksbund alapszabályzatának 5. paragrafusára alapján a hatósági intézkedés jogszerű volt, hiszen csak magyarországi népi német

¹⁶² SS alakulatokhoz toborzás, 1942. február 24. KTÁL, 259. Fond, 2. op., 16. ügyirat, 18.

¹⁶³ Spannenberger, 2005. 330.

¹⁶⁴ Eiler, 2023.

¹⁶⁵ Gröber, 2021.187.

¹⁶⁶ A Magyarországi Németek Népi Szövetségének az ügye, Ungvár 1941. január 1. KTÁL, 94. Fond, 5. op., 119. ügyirat, 1.

¹⁶⁷ Központi Statisztikai Hivatal: 1941. évi népszámlálás demográfiai adatok községenként. Országhatáron kívüli terület, 1990. 364.

¹⁶⁸ Schöffel Hermann elnök, Vikusz József jegyző és Kaupa Norbert választmányi tag, mindhárman német állampolgárok voltak.

lehetett tagja a Magyarországi Németek Népi Szövetségének.¹⁶⁹ A helyi csoport ezt a problémát azzal küszöbölte ki, hogy új tagokat toborzott, a város vezetése mindazonáltal továbbra is késleltette a Volksbund működésének engedélyezését. A csoport megalakulását végül csak 1942. május 30-án engedélyezték, a nagykarolyi területi központ közbenjárásának köszönhetően.

Ezt követően már elviekben minden probléma elhárult, és a Volksbund szabadon működhetett volna Ungváron, azonban a hatóságok a csoport tagjai ellen további intézkedéseket fogantatosítottak. Pacher Theinburg Frigyes, az ungvári Volksbund megbízott elnöke ellen például azt követően kezdeményeztek nyomozást, hogy az bejelentette a helyi csoport új irodájának a címét. Az Ungvári Rendőrkapitányság a nyomozást követően úgy hivatkozott Pacher Theinburg Frigyesre, mint büntetlen előéletű, erkölcsi és politikai szempontból sem terhelhető személyre, de a magyar nemzethűség szempontjából megbízhatatlannak tartották: „[...] erősen német irányzatú magyar állampolgár nemzethűség szempontjából megbízhatatlan”.¹⁷⁰ Pacher Theinburg Frigyes végül nem tudták eltávolítani a helyi csoport éléről, sőt, a német megszállást követően, 1944. április 11-én az Ung megyében élő németiség első számú képviselőjévé nevezték ki.¹⁷¹

1942. november 18-án az ungvári Volksbund közgyűlést tartott. A közgyűlésen 30-an vettek részt, többek között Molnár Gyula MÁV-alkalmazott, akinek a jelenlétére a hatóságok is felfigyeltek, és nem sokkal később már nyomozást indítottak vele szemben. Molnár a revíziót követően került a trianoni ország területéről Rimaszécsére, majd Rozsnyóra, ezt követően pedig Ungvárra. A nyomozás során, bár előéletét tekintve nem találtak semmilyen terhelő tényezőt, politikailag mégis megbízhatatlannak bélyegezték, mivel aktív tagja volt a Volksbundnak. Ung és Ugocsa megye főispánja, Siménfalvy Árpád az ungvári rendőrkapitányság jelentésére támaszkodva levélben kérte a MÁV Miskolci Üzletvezetőségét, hogy helyezték át Molnár Gyulát egy ruszinok lakta vidékre. A főispán az intézkedést azért látta szükségesnek, hogy Molnár esetleges politikai tevékenységét meggátolja: „[...] ruthén vidékre való áthelyezését azért javaslom, mert ezen a vonalon, kivéve a perecsenyi üzemet, nincsenek német érdekeltségek, és nem lakik német kisebbség, nem lesz tehát módja ahhoz, hogy ott ilyen irányú munkát vagy propagandát fejtessen ki”.¹⁷² Siménfalvy Árpád kérésére végül igent mondtak, ennek ellenére az ügy pontos kimenetele ismeretlen, mivel Molnár áthelyezése némi problémába ütközött

¹⁶⁹ A Magyar Királyi Belügyminisztérium, 1941. február 20. KTÁL, 162. Fond, 3. op., 922. ügyirat, 2.

¹⁷⁰ A Magyarországi Németek Népi Szövetségének az ügye, Ungvár 1941. január 1. KTÁL, 94. Fond, 5. op., 119. ügyirat, 14–26.

¹⁷¹ A Magyarországi Németek Népi Szövetségének az ügye, 1941. január 1. KTÁL, 94. Fond, 5. op., 119. ügyirat, 29.

¹⁷² A Magyarországi Németek Népi Szövetségének az ügye, 1941. január 1. KTÁL, 94. Fond, 5. op., 119. ügyirat, 11–17.

„[...] a lehetetlen lakásviszonyok”¹⁷³ miatt, és az alispán türelmét kérték az ügy elrendezése érdekében.¹⁷⁴

A helyi hatóságok a törvények adta lehetőségig igyekeztek korlátozni a Volksbundot, olykor pedig a befolyásukkal visszaélve tettek kísérletet arra, hogy egyes tagokat eltávolítsanak, mint ahogyan azt Molnár Gyula esete is alátámasztja.¹⁷⁵ Ügye egyben azt is bizonyítja, hogy a Volksbundban kifejtett aktív tevékenység hátrányos következményekkel járt az állami alkalmazottakra nézve. Siménfalvy egyébként Ung megyében hasonló módon lépett fel a Nyilaskeresztes Párt tagjaival szemben is.¹⁷⁶ Érdekes azonban, hogy Ugocsa megye azon részében, amelyet a Román Királyságtól csatoltak vissza, némileg óvatosabban bántak a helyi csoportokkal. Nagytarna és Batarcs községekben¹⁷⁷ egyaránt 1941-ben alakult meg a Volksbund. Különösen a batarcsi csoport alakuló közgyűlése körül kialakult események érdekesekek – Siménfalvy Árpád a halmi főszolgabíróat delegálta az eseményre, akinek arra is felhívta a figyelmét, hogy a Volksbund-tagok nem viselhetnek egyenruhát, de a horogkeresztes zászló használatát gyakorlatilag függőbben hagyta: „[...] a horogkeresztes zászló csak abban az esetben használható, ha a román uralom alatt ezt a román hatóságok is engedélyezték”.¹⁷⁸ Az egykoron csehszlovák kötelekben lévő területeken működő csoportok nem kaptak hasonló engedélyt.

Ennek az okát pedig a második bécsi döntés előtti történésekben kell keresnünk, amikor a magyar kormány külön tárgyalásokat kezdeményezett az Észak-erdélyi szász népcsoporttal annak érdekében (a svábokkal viszont nem), hogy azok támogassák a területi revíziót, amiért cserébe a magyar fél kész lett volna elismerni számukra a nemzetiszocialista világnézet megvallásának a jogát, s amit a bécsi népcsoporttegyezmény keretein belül – igaz, hathatós német nyomás hatására – végül valóban elismert a kormány.¹⁷⁹ Batarcson ellenben nem szász, hanem sváb népcsoport élt, s ennek tükrében kell értékelni Siménfalvy határozatát is. Az ala-

¹⁷³ Uo.

¹⁷⁴ A Magyarországi Németek Szövetségének helyi csoportjának bejelentése egyesületi helyiség változásról, Ungvár 1942. október 3. KTÁL, 47. Fond. 2. op., 41. ügyirat, 17.

¹⁷⁵ A Magyarországi Németek Szövetségének helyi csoportjának bejelentése, 1942. október 3. KTÁL, 47. Fond. 2. op., 41. ügyirat, 11–17.

¹⁷⁶ Maruszics Erik: Nyilasmozgalom Ung vármegyében 1938 és 1944 között. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2023/2. 27–52.

¹⁷⁷ Nagytarna a Nagyszőlősi, míg Batarcs a Halmi járáshoz tartozott, ma mindkét község Románia része. A nagytarnai Volksbund 64 tagot számlált, a vezetője Reisenbücker Rudolf volt, a batarcsi Volksbund élén pedig Székely József állt, s a csoport 24 főt tömörített magába. A két csoport közötti kapcsolatot Pfeiffer Mátyás nagytarnai római katolikus plébános jelentette, akit egyfajta szellemi vezetőként tartottak számon a hatóságok. Erről bővebben lásd: M.kir. kassai VIII. csendőrkerület. 10.szám. Kt.1941. Nagytarnai örs. Volksbund szervezkedése Nagytarna és Batarcs községekben, Nagytarna 1941. január 9. KTÁL, 259. Fond. 2. op., 6. ügyirat, 1–3.

¹⁷⁸ M.kir. kassai VIII. csendőrkerület, 1941. január 9. KTÁL, 259. Fond. 2. op., 6. ügyirat, 4.

¹⁷⁹ Spannenberger, 2005. 207–212.

kuló közgyűlésen végül nem történt kihágás: „[...] kihangsúlyozták a németiség gondolatát, de a magyar állameszméhez való hűségüket”.¹⁸⁰ A Volksbund az 1940-es bécsi egyezmény értelmében elvileg szabad kezet kapott a szervezkedés terén is, de a kormány nem akarta elengedni a kontrollt, s a helyi szervekkel próbált nyomást gyakorolni a csoportokra. Kozma Miklós kormányzó bíztos például Kricsfalusi-Hrabár Endre csendőrezredest bízta meg azzal, hogy keresse fel a Kárpátaljai Kormányzóság területén lévő Volksbundokat, és vegyen részt azok gyűlésein.¹⁸¹

Az 1938 és 1944 közötti történések alapvetően meghatározták a német kisebbség további sorsát Kárpátalján. A német fegyveres erőkhöz való csatlakozás komoly demográfiai változásokat idézett elő, hiszen közel ezer 18 és 30 év közötti férfi veszítette el a magyar állampolgárságát. Ez mindenképpen törésvonal lett a német kisebbség körében: elég, ha csak a reprodukciós szempontokat vesszük figyelembe. A Waffen-SS-toborzás történései, a DJ kárpátaljai szervezetei, illetve a szatmári sváb behatás pedig arra engednek következtetni, hogy a kárpátaljai Volksbund-tagok is radikalizálódtak, és körükben is volt fogadókészség a nemzetiszocialista világnézet iránt, különösen a fiatalabb generációk esetében. A II. világháború következményei valamennyi németet érintettek, akár Volksbund-tag volt, akár nem. A front közeledtével a Kárpátalján lévő német alakulatok 1944 őszén elkezdték evakuálni a német nemzetiségű lakosokat, s ennek keretein belül körülbelül 2–3 ezer fő hagyta el a régiót.¹⁸² A Vörös Hadsereg és az NKVD pedig a kollektív bűnösség elvét követve, a magyar férfi lakossághoz hasonlóan, a német kisebbséget is „háromnapos munkára” kötelezte. A német nemzetiségű lakosságot 1944 és 1946 között három hullámban deportálták. Egyes források szerint 1944. november 18-tól december 16-ig az NKVD-osztagok összesen 22 951¹⁸³ ezer német és magyar nemzetiségű személyt tartóztattak le. Bár pontos adatokkal nem rendelkezünk, hogy ebből mennyi is volt a német nemzetiségűek aránya. A második deportálási hullám előkészítése folyamán 1944. december 5-én 93 településen 4355 német nemzetiségű személy vettek lajstromba a szovjet hatóságok. 1946 januárjában pedig elrendelték az úgynevezett „kompromittálódott” családok kitelepítését Szibériába. A kényszerkitelepítés azokra a kárpátaljai német nemzetiségű lakosokra vonatkozott, akik tagjai voltak a Volksbundnak, csatlakoztak a Waffen-SS-hez, vagy a visszavonuló német csapatokkal együtt Németországba menekültek, majd visszatértek otthonaikba. Sokat esetben annyi is elég a deportáláshoz, hogy ha valakinek az egyik családtagja beletartozott az említett

¹⁸⁰ M.kir. kassai VIII. csendőrkerület, 1941. január 9. KTÁL, 259. Fond. 2. op., 6. ügyirat, 5.

¹⁸¹ Oficinszkij Román: Etnikai-kulturális összefüggések. In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*. Budapest: Argumentum Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. 182.

¹⁸² Gröber, 2021. 189.

¹⁸³ 1945 nyarán már közel 30 ezer magyar és német nemzetiségű személy raboskodott szovjet fogságban.

kategóriák egyikébe. 1946 márciusában végül 2 670 kárpátaljai német nemzetiségű lakost telepítettek ki Szibériába és Kazahsztánba. A helyben maradt Volksbund csoportok vezetőit, illetve a Waffen-SS-tagjait a SZMERS kémelhárítói osztagai kivégezték.¹⁸⁴ Az etnikai tisztogatásokat követően egy 1946 novemberében keletkezett összeírás szerint 2 338 német nemzetiségű lakos maradt Kárpátalján.¹⁸⁵ 1955. december 13-án a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége rendeletet hozott „a kényszer-kitelepített németek és családjaik jogi helyzetének rendezéséről, a korlátozások feloldásáról”.¹⁸⁶ E rendelet értelmében a kárpátaljai németek is hazatérhettek, viszont az elkobzott javaikat nem kapták vissza, ezzel pedig sokakat lehetetlen helyzetbe hoztak.¹⁸⁷ A hazatért németek helyzetét nem könnyítették meg a helyi hatóságok sem, és 1959-ben sokaktól megtagadták a lakcímbeljelentést.¹⁸⁸ A Waffen-SS-toborzás, a háborús veszteségek, az 1944-es evakuálás, és az 1944–46 között történő deportálások következtében végül közel 10 ezer fővel csökkent a németiség száma a régióban. A független Ukrajnában végzett népszámlás alapján 2001-ben 3 478 fő vallotta magát németnek.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Levéltári források

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) 47. fond – Ung vármegye főispánjának iratai

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) 92. fond – Az ungvári Magyar Királyi VIII. Honvédhadtest Kémelhárító Osztályának iratai

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) 94. fond – Ungvár megyei város polgármesterének iratai

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) 162. fond – A Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség iratai

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) 259. fond – Ugocsa Vármegye főispánjának iratai

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) 340. fond – A Huszti járás főszebénybírájának iratai

¹⁸⁴ Molnár D. Erzsébet: *A kárpátaljai németiség szovjet hadifogolytáborokba hurcolása és internálása (1944–1946)*. In: Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István (szerk.): *Hadifogság, Málnekij robot, Gulág. Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáborai (1944–1953)*. Beregszász–Ungvár: RIK-U” Kiadó, 2017. 250, 254, 258.

¹⁸⁵ Oficinszkij, 2010, 178.

¹⁸⁶ Váradi Natália: *Etnikai tisztogatások, egyházüldözés Kárpátalján, 1944–1946. Betekintő*, 2019/4. 107.

¹⁸⁷ Uo.

¹⁸⁸ Molnár D. Erzsébet, 2017. 259.

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) 1076. fond – A nagydobronyi körjegyzőség iratai

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) 1498. fond – A Munkácsi Állami Német Tanítási Nyelvű Polgári Iskola 1855–1944 iratai

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) 1553. fond – Munkács megyei város polgármesterének iratai 1938 és 1944 között

Publikált források

1927. évi XII. törvénycikk a polgári iskoláról. II. Fejezet: A polgári iskola létesítése és fenntartása. 13. § A polgári iskola létesítési és fenntartási költségeinek megoszlása. 18. § A községek (városok) hozzájárulásának költségvetési biztosítása. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92700012.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D40> (Letöltés ideje: 2023.október 15.)

Központi Statisztikai Hivatal: 1941. évi népszámlálás demográfiai adatok községenként. Országhatáron kívüli terület, 1990.

A Munkácsi Királyi Német Tanítási Nyelvű Állami Koedukációs Polgári Iskola évkönyvei: 1939–1941, 1940–1941, 1942–1943.

A Munkácsi M. Kir. Áll. Gimnázium Évkönyve, 1939–1940.

A Munkácsi M. Kir. Áll. Magyarorosz Tanítási Nyelvű Gimnázium Évkönyve, 1939–1940.

A Munkácsi Zsidó Gimnázium Évkönyve, 1939–1940.

Korabeli sajtó

Az Őslakó, 1939.

Kárpáti Híradó, 1939, 1941 1943

Kárpáti Magyar Hírlap, 1939.

Kárpáti Magyar Gazda, 1940.

Magyar Nemzet, 1939.

Nemzeti Újság, 1939.

Nyírvidék – Szabolcsi Hírlap, 1939.

Pesti Hírlap, 1939.

Monográfiák, szakkönyvek, tanulmányok

Baumgartner Bernadette: *Kisebbség a kisebbségben. A Szatmár megyei németek a két világháború között, 1918-1940*. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2012.

Brenzovics László: *Nemzetiségi politika, visszacsatolt Kárpátalján*. Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2010.

Braun László: A dualizmus korának társadalmi és gazdasági viszonyai. In: Brenzovics László – Csatáry György – Braun László – Szakál Imre – Szamborovszkyné Nagy Ibolya – Dobos Sándor – Orbán Melinda (szerk.): *Kárpátalja története*.

- Örökség és kihívások.* Beregszász–Ungvár: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola – RIK-U Kiadó, 2021.
- Eiler Ferenc: Érdekképviselet a semmiből. A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület hálózat- és közösségépítése (1924–1940). *Regio*, 2023/1. 3–30.
- Fedinec Csilla: *A Magyar Szent Koronához visszatért Kárpátalja 1938–1944.* Budapest: Jaffa Kiadó, 2015.
- Fedinec Csilla: *Fejezetek a kárpátaljai magyar közoktatás történetéből, 1938–1991.* Officina Hungarica (8). Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1999.
- Gröber, Angela: *Von der Minderheit zur Volksgruppe: Die Deutschen in der Karpatenukraine 1920–1944.* Komárno, Šamorín: Forum Inst., 2021.
- Hoensch, J. K. A szlovákiai és kárpátaljai németek élet és tudati viszonyai a két világháború közötti időszakban. *Kisebbségkutatás*, 1991–1992/4.
- Juhász Andrea: Hazamenésre nem gondolok – Ignotus a kolozsvári Keleti Újság és a szlovenszkói Kassai Napló szerkesztőségeiben (1922–1923)
- Marchut Réka: A helyi közigazgatás viszonya a német kisebbségi törekvésekhez (1920–1940). In: Eiler Ferenc – Tóth Ágnes (szerk.): *A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek.* Budapest: Argumentum Kiadó, 2020.
- Márkus Beáta: A német kisebbség női tagjai a háború éveiben. Szerepvállalás, konfliktusok és következmények Volksbund. In: Virányi Péter (szerk.): *Nők a háttérben. Női sorsok és szerepek a második világháború alatt.* Pécs: Kronosz Kiadó, 2022.
- Molnár D. Erzsébet: *A kárpátaljai németiség szovjet hadifogolytáborokba hurcolása és internálása (1944–1946).* In: Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István (szerk.): *Hadifogság, Málenkij robot, Gulág. Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáboraiába (1944–1953).* Beregszász–Ungvár: RIK-U” Kiadó, 2017.
- Molnár D. István: *Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig.* Budapest: MTA TK Kisebbségkutató Intézet – Kalligram, 2018.
- Kovács Zoltán András – Számvéber Norbert: *A Waffen-SS Magyarországon.* Budapest: Paktum, 2001.
- Márkus Beáta: A német–német kapcsolatok egy sajátos példája: magyarországi németek a Waffen-SS-ben. *Regio*, 2023/1.
- Marchut Réka: A Volksbund tevékenysége a szatmári svábok körében (1940–1944). In: Virag, Paula (szerk.): *300 de ani de la colonizarea şvabilor dunăreni în comitatul Satu Mare. Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean*, 2012.
- Maruszics Erik: Nyilasmozgalom Ung vármegyében 1938 és 1944 között. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2023/2.
- Oficinszkij Román: Etnikai-kulturális összefüggések. In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra.* Budapest: Argumentum Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010.

- Palotás Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Budapest: Osiris Kiadó, 2003.
- Popély Árpád: *Két választás Csehszlovákiában. A szlovák országgyűlés és a kárpátukrán szojm megválasztása 1938–1939*. Budapest: Kalligram, 2019.
- Popély Árpád: *Szojmválasztás Kárpátalján 1939 februárjában. Adalékok a kárpátukrán szojm megválasztásának történetéhez. Acta Academiae Beregsasiensis*, 2017.
- S. Benedek András: *Népek és nemzetiségek Kárpátalján: II. rész. Iskolakultúra*, 1994/12. 14–20.
- Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944*. Budapest: Lucidus, 2005.
- Spannenberger Norbert: *A magyarországi németek politikai mobilizációja (1920–1945)*. In: Eiler Ferenc – Tóth Ágnes (szerk.): Budapest: Argumentum Kiadó, 2020.
- Spannenberger Norbert: *A Volksbund: egy népcsoport nemzetiszocialista szervezete vagy emancipációs kisebbségi egyesület? Aetas*, 2000/4. 50–63.
- Szakály Sándor: *Volt-e alternatíva? – Magyarország a második világháborúban*. Budapest: Ister Kiadó és Kulturális Szolgáltató Iroda, 1999;
- Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségi politika Magyarországon, 1938–1941*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.
- Tilkovszky Loránt: *SS-toborzás Magyarországon*. Budapest: Kossuth Kiadó, 1974.
- Tilkovszky Loránt: *Ungarn und die deutsche „Volksgruppenpolitik”, 1938–1945*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.
- Váradi Natália: *Etnikai tisztogatások, egyházüldözés Kárpátalján, 1944–1946. Be tekintő*, 2019/4. 43–57.
- Vitári Zsolt: *A Német Ifjúság háborús szerepvállalása*. In: Virányi Péter (szerk.): *A háború sodrásában Európa, 1944–1945*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2021.
- Vitári Zsolt: *A Hitlerjugend és Délkelet-Európa*. Budapest: Gondolat, 2012.
- Vitári Zsolt: *Volksbund és ifjúság – Dokumentumok a magyarországi német ifjúság történetéből (1925–1944)*. Budapest: Kronosz Kiadó, 2015.

Internetes források és adatbázisok:

- Eiler Ferenc: *A magyarországi német szervezetek helyi és regionális szintű aktivitása 1924 és 1945 között*. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, 2023. https://kisebbssegkutato.tk.hu/adatbazis/nemet-aktivitas-1924-es-1945-kozotti?keyword=Ukrajna&f_842 (utolsó letöltés: 2023. október 20.).
- A második köztársaság helyes magyar elnevezése: <https://trianon100.hu/blog-cikk/avagy-a-masodik-koztarsasag-helyes-magyar-elnevezese> (2023. október 27.).